

OSMANLI YENİÇAĞI'NDA TOPRAĞA DAYALI ASKERÎ VE EKONOMİK YAPININ TEMSİLCİLERİ OLARAK ZÂİMLER: AMASYA ÖRNEĞİ (1700-1740)

Zafer KARADEMİR*

ÖZ

Modern dönem Osmanlı tarihçiliği hızla gelişmekte olup, bazı hususlarda henüz bu ivmenin kazanılmadığı görülmektedir. Bu hususlar arasında Osmanlı tımar sistemi de sayılabilir. Bu kapsamda Osmanlı "orta sınıfının" temsilcileri olduğuna dair izler görünen zeâmet sahibi kişilerin (zâimlerin) kimliği pek ilgi çekmemiştir. Oysa Osmanlı ekonomisinin ve askeri yapısının temellerinden olan tımar sisteminin taşradaki en etkin aktörlerinden olup, vezirlerce ayakta karşılandıkları belirtilen zâimlerin kimlikleri; toprak varlıklarını artırarak mali ve siyasi nüfuz elde etme çabasına girişip girişmedikleri; zeâmet hak etme ve kaybetme sebepleri ya da yerel nüfuz kazanma/kazanamama durumları incelenmesi gereken konulardandır. Bu makale zâimlerin Amasya'daki temsilcilerinin bahsedilen niteliklerini araştırmaktadır. Çalışmada 1700-1740 yılları arası baz alınmış olup, bu süreçte Amasya kent ve kırsalında toprak tasarruf eden zâimler incelenmiştir. Çalışma Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nden elde edilen Tapu Tahrir, Şer'iyye ve Mühimme defterleri yanında perakende evraklar ile mevcut literatürün desteğiyle hazırlanmıştır. Bu kaynaklardan tespit edilen 81 adet zeâmet kaydı Amasya sancağında toprakları bulunan zâimlerin önemli bir kısmının devlet görevlisi olduğunu ortaya koyarken onlar için merkezi hükümetin "kontrollü büyüme" politikası izlediği görülmektedir

Anahtar Kelimeler: Amasya, Yeni Çağ, Zâimler, Ekonomi, Toprak, Ordu.

ZÂİMS AS THE REPRESENTATIVES OF THE SOIL-BASED MILITARY AND ECONOMIC STRUCTURE IN THE OTTOMAN NEW AGE: THE CASE OF AMASYA (1700-1740)

ABSTRACT

Ottoman historiography has a modern branch of study is growing leaps and bounds, but still has a long way to go before reaching maturity. One area it needs to focus on is the Ottoman tımar system, namely the Ottoman "zeâmet," or "middle class," and the who it was comprised of. The zaims were some of the most active actors in this system – which also happened to form the foundation of the Ottoman economy and military structure, and was welcomed by the viziers. Some attempted to gain financial and political influence by increasing their territorial holdings over earning and losing zeâmet. Others succeeded or failed to gain local influence. Alas, few have examined either topic in any length. This article will study of the representatives of rural and urban zaims in the Turkish province [then "sanjak"] of Amasya between and 1700 and 1740. We have looked at Tapu Tahrir, Muhimme, and Şer'iyye Defters, retail documents obtained from the General Directorate of State Archives of the Republic of Turkey, and the domestic and foreign research on the subject. Eighty one (81) zeâmet records reveal that a significant part of the zaims owned lands in the Amasya, and that they were state officials. What we can infer from that is that it central government used them as part of a broader "controlled growth" policy.

Keywords: Amasya, New Age, Zâims, Economy, Soil, Army.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 30.04.2022; Yayına Kabul Tarihi: 21.08.2022

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, SİVAS; ORCID: 0000-0003-0179-4589, E-posta: zaferkarademir58@gmail.com

Giriş

Dünyada Yeni Çağ sürecinde genel olarak ekonomik yapıların temelini oluşturan mali kaynak topraktı. Sanayi Devrimi öncesinde bu kaynağın en verimli şekilde kullanılabilmesi için gerek resmi otoriteler gerekse onlara hukuki olarak bağlı olan sermaye ve emek sahipleri büyük çabalar sarf etmekte olup ister entansif ister ekstansif tarım sistemi yürütülsün, her toplum için bu durum değişmez bir gerçektir. Osmanlı ekonomisi için de aynı durum geçerliydi. Hatta bir adım ötesinde imparatorluğun belli bir oranda askeri yapısı da toprağa bağlıydı. Zâimler işte bu askeri ve mali düzeninin önemli aktörleri arasında yer almaktaydı. Çoğulu zu'âmâ olan zâim kelimesi “sözcü”, “reis” ve “bekçi” gibi pek çok anlama gelmekle birlikte (Sahillioğlu, 1986, s. 477) Osmanlı literatüründe daha ziyade, 20 bin akçe ile 100 bin akçe arasındaki zeâmet adı verilen tımar topraklarını idare eden kişileri ifade etmekteydi. Gerçi 100 bin akçe üzerinde zeâmeti olanlar vardı (Afyoncu, 2013, s. 163); ancak bunlar oldukça az sayıda idiler. Taban değer olan 20 bin Akçelik kısım kılıç (çekirdek) bölümünü oluşturuyordu ve bunun parçalanarak dağıtılması mümkün değildi. Zeâmetler Dîvân-ı Hümâyün bürokratlarına ve savaşlarda yararlılık gösteren kimselere verilirdi. Bir zâim vefat ettiğinde zeâmetinin kılıç kısmı oğluna intikal eder, eğer iki oğlu varsa bu bölüm onlara müştereken devredilirdi. Eğer vefat eden zâimin üçten fazla erkek evladı varsa yine ikisine kılıç verilir diğerlerine tevcihat yapılamazdı (Afyoncu 2013, s. 162). Zâimlerin “serbest tımarlar” elde etmiş olmaları onların *bâd-ı hevâ* denilen örfi vergileri kendi başlarına toplayacakları anlamına geliyordu (Faroqhi, 2002, s. 495). Bu statü zeâmet sahiplerine mali işlerinde görece daha rahat hareket etme şansını veriyordu. Zaman içerisinde hem orduda hem de ekonomik yaşamda etkisini yitiren zeâmet müessesesi 1840 yılında sona erdirilmiştir (Pakalın, 1983, s. 649).

Amasya’da toprakları olan zâimlerin incelemesine geçmeden önce, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı devletinin ve toplumunun mali, askeri ve sosyal şartlarının değişken bir seyir izlediğini; ancak geneli itibariyle bir önceki asra göre daha olumlu bir dönemin geçirildiğini belirtmek gerekir. Yüzyılın ilk yarısında genel olarak mali yapıda bir düzelme olmuştur. 18. yüzyılda Avrupa ile Osmanlı ekonomilerinin entegrasyonunda artış görülürken (Issawi, 1974, s. 113) aynı dönemde tarımda ticarileşme süreci de yaşanmaktaydı (Kasaba, 1993, s. 21). Finansal yapıya bakıldığında ise 1700-1737 yılları arasındaki toplam 39 bütçenin 20’si fazla vermiştir (Sahillioğlu, 1981, s. 1399). Ancak bazı finansal zorluklar da yok değildi. Örneğin imparatorluk ekonomisi yüzyılın başında nakit sıkıntısı yaşamaktaydı ve zâimlerin gediklerinin yoklanması süreci de aynı zamana denk gelmişti (Karamursal, 1989, s. 51). Aynı yıllar Osmanlı coğrafyasında tarımsal anlamda bollukların yaşandığı bir süreci işaret etmekteydi. Bilhassa bu döneme ait olan Mühimme defterlerinde zirai üretimdeki artışlara ilişkin veriler bulunmaktadır (MD 116/748; MD 131/13, 14, 16). Belki de tüm bu etkilerle, 1700-1750 yılları arasında, akçe üzerinden değerlendirildiğinde gıda fiyatlarında genel olarak durağan bir süreç izlenmiştir (Pamuk, 2003, s. 236). İncelenen yıllarda tımar sistemi kuşkusuz toprak düzeni ve ekonominin temel alanı olmaya devam etmekteydi. Zaman zaman dönem sicillerine de yansdığı üzere (AŞŞ 35/136, 137; Evahir-i Şaban 1142/10- 19 Mart 1730) tımar sistemi içinde çeşitli bölgelerde tahriri yapılan arazilerin Amasyalı girişimcilere de hitap edecek şekilde girişken zâim ve sipahilerini aradığı görülmekteydi. Patrona isyanını tertip edenlerin ilk el koydukları mali kaynaklar arasında zeâmetlerin olması (Vak’anüvis Subhî Mehmed Efendi, 2007, s. 57) sistemin mali değerine işaret etmektedir.

Osmanlı tarihinde 1718 ila 1736 yılları arası “barış dönemi” olarak ifade edilmekle birlikte (Kasaba, 1993, s. 21), zâimler bu dönemde yine de pek çok kez Avusturya, İran ve Rusya seferleri için cepheye çağırılmışlardır. Nitekim Prut Savaşı (1711); 1715-1718 yılları arasında Venedik ve Avusturya ile yapılan savaşlar; 1724-1725 İran seferleri; 1731-1746

arasında çeşitli fasılalarla süren İran harpleri; 1736-1739 Osmanlı Rus ve Avusturya savaşları gibi askeri gelişmeler bu zaman aralığında yaşandı (Mustafa Nuri Paşa, 1992, 18-50; İnalçık, 1999, s. 177-189). Amasya'nın da bir parçası olduğu Sivas Eyaleti tımarlı askerleri bu savaşlarda gerek Batı'da (Râşid Mehmed Efendi, 2013, s. 466) gerekse Doğu'da (Râşid Mehmed Efendi, 2013, s. 597-598) bilfiil görevler almaktaydılar. Ayrıca bu dönem sosyal bakımdan çeşitli hareketlenmelerin olduğu bir süreçti. Osmanlı Anadolu'sunda ve Rumeli'sinde şehirlere kontrolsüz ve izinsiz göç devam etmekteydi. İnsanların arazilerini terk ederek bilhassa Bilâd-ı Selâse denilen İstanbul- Edirne ve Bursa kentlerine göç etmeleri zâimleri de olumsuz etkileyen, aynı zamanda iktisadi yönleri olan bir gelişmeydi. Amasya şer'iyye siciline de örneği kaydedilen, Sultan III. Ahmed'in bir fermanında bu kentlere gelen insanların köylerindeki zirai faaliyetlere son vermeleri endişeyle dile getiriliyordu (AŞS 29, s. 60-62; Evahir-i Şaban 1131/8-18 Temmuz 1719). Buraya kadar çok genel hatlarıyla çizilen dönem şartlarının kimisi, aşağıda örnekleri ile daha detaylı inceleneceği üzere, zâimler için olumlu gelişmeler iken kimisi de pek faydası olmayan olgulardı.

Bilhassa 20. yüzyılın muteber tarihçileri tarafından birçok alana dair öncü ve fakat genel nitelikli yayınlar yapıldıktan sonra bunların ayrıntıları üzerinde pek durulmamıştır. Muhtemelen, "etkin tarihçiler alana dair yayınlarla sahayı yeterince aydınlattılar" düşüncesiyle bu şekilde makro düzeyde ele alınan meselelerin mikro ölçekte araştırılması çok yaygınlık kazanmamıştır. Tımar sistemi de rahatlıkla bu alanlar arasında sayılabilir. Sahanın öncü isimleri tarafından genel hatları çizilen tımar düzeninin; askeri, iktisadi ve sosyolojik sahadaki karşılıkları yerel tarih araştırmalarıyla aydınlatılmaya muhtaçtır. Bu minvalde zâimlerin kökenleri, zeâmet miktarları, bunların anlamlı bir seyir takip edip etmediği, zeâmet elde etme kurallarının pratik yaşamda ne derecede işletildiği gibi daha önce pek araştırılmayan konular Amasya özelinde bu makalede incelenmiştir. Yine zâimler içinde yerel unsurların yer alma oranları, bu oranlar üzerinden zâimlik kurumunun ayanlaşma süreci ile bağı olup olmadığı hususu, zâimlerin güçlerinin diğer yerel nüfuz sahipleri ile karşılaştırılması ve zeâmet sahiplerinin savaşlardan olumlu ya da olumsuz etkilenme biçimleri de irdelenmiştir. Ayrıca zâimlerin iktisadi yaşamdaki rolleri ve Amasya sancağının mali yapısına destekleri bu makalede araştırılan konulardandır. Nihayet zâimlerin yaşadıkları ya da yaşattıkları sorunlar ve bunlara dair çözüm yolları da incelenen meseleler arasında yer almıştır.

18. yüzyılın ilk yarısında zâim olup Amasya sancağında da toprakları olan şahıslar üzerine odaklanan bu çalışmada, bugünkü Amasya'nın öz tarihi hakkında daha net bilgilere ulaşabilmek adına çağdaş Amasya sınırları dâhilindeki yerler çalışmanın coğrafi çerçevesini oluşturmuştur. Zaman sınırlaması olarak ise 18. yüzyılın ilk 40 yılına dair veriler değerlendirilmiştir. Söz konusu zaman dilimine ait bulgular, makalenin yanıtlarını aradığı sorular için yeterli miktarda niceliksel ve niteliksel veri sağladığı için konuyu lüzumsuz verilerle boğmamak adına bu kronolojik aralık daha fazla uzatılmamıştır. Ayrıca bu süreçte zaman zaman seferlerin yoğunlaşmış olması zâimlerin askeri rollerinin daha açık tespiti açısından faydalı olmuştur. Yine Osmanlı taşrasında adem-i merkezîyetçiliğin daha belirgin hâle geldiği belirtilen söz konusu zaman diliminde zâimlerin bundan ne derece etkilendikleri böylece incelenebilmiştir. Son tahlilde bu dönemde yaşanan finansal gelişmelerin zâimler üzerindeki karşılıklarını görebilmek için bahsedilen sınırlamaların yeterli olduğu kanaati ile hareket edilmiştir.

1700-1740 yıllarını kapsayan süreçte Amasya sancağında zeâmet sahibi olan kişiler hakkında en doyurucu bilgiler Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri'ndeki Tapu Tahrir defterlerinden elde edilebilmektedir. Makale kapsamında Ruznamçe tarzında hazırlanan ve bu zaman aralığına ait olan 23 adet Tapu Tahrir defteri incelenmiştir. Zâimlerin kimlikleri, zeâmet miktarları ve bunları elde etme yolları, arazilerini terk etme ya da

atanma süreçleri gibi pek çok husus bu defterler sayesinde incelenebilmiştir. İkinci olarak Amasya şer'iyye sicillerinin dönemi kapsayan tüm nüshaları irdelenerek ilgili kısımlar metne eklenmiştir. Bunlardan başka incelenen yıllara ait Mühimme defterleri ile Devlet Arşivleri'nden temin edilen perakende evraklar istifade edilen üçüncü ve dördüncü arşiv gruplarını oluşturmuştur.

Amasya'da Görev Yapan Zâimler ve Statüleri

Vezirler tarafından ayakta karşılandıkları belirtilen (Afyoncu, 2013, s. 163) zâimlerin kimler olduğu ve onların sosyolojik hiyerarşideki yeri mühim meselelerdendir. Bu amaçla yukarıda bahsedilen 4 farklı kaynak grubunda tespit edilen zaimlerin bir araya getirildiği Tablo 1 ve Tablo 2 hazırlanarak bunlara istinaden söz konusu meselenin çözümüne yönelik Amasya özelindeki veriler değerlendirilebilmektedir. Zâimlerin kimliklerine geçmeden önce Osmanlı merkezi idaresinin ülke içindeki zeâmet topraklarını dağıtırken zeâmetleri kapsayan fiziki alanların dağılımının nasıl olacağı hususunda belirgin bir politikasının olmadığı belirtilmelidir. Ancak zâimlere tahsis edilen toprakların (çoğunlukla köylerin) birbirine en yakın yerlerden seçilmesi daha kolay yönetebilme açısından hem divan hem de toprak sahipleri için çok daha faydalıydı. Zaimlerin zeâmetleri kapsamındaki köyleri, tarlaları, çiftlikleri ve mezraa, yaylak gibi farklı statüdeki arazilerinin bu nedenle birbirine mümkünse en yakın yerlerden (genellikle kazalardan) tercih edildiği söylenebilir. Dolayısıyla Tablo 1'de isimleri listelenen zâimlerin sadece Amasya sınırları içinde topraklarının olmadığı; bu sancağa ek olarak başka yerlerde de tarımsal üniteleri olduğunu ifade etmek gerekir. Bununla birlikte Tablo 1'de "Zeâmet Kapsamındaki Temel Bölgeler" sütunu altındaki ilk sırada kaydedilen yer isimleri, zeâmetlerin kayıtlara geçirilmesinde kullanılan belirleyici isimlerdir. Zira hemen bütün kayıtlarda bu sütün içinde ilk sırada yer alan bölgelere göre zeâmetler tarif edilmiştir. Örneğin "Argoma ve gayriden 31.973 akçe zeâmete mutasarrıf olan Ahmed ..." şeklinde tariflerle kayıtlar düşülmüştür. Burada isim kaynağı yerler dışında kaydedilen bölgeler ise zeâmet içindeki diğer kaza merkezlerini belirtmektedir. Böylece bu sütunda yer almaları hem mümkün hem de faydalı olmayan, zâmetler kapsamındaki tüm köy, mezraa veya çiftliklerin listelenmesi yerine sadece kazalar alınmıştır.

Tablo 1'de tekrar eden bazı isimlerin aslında aynı kişiler oldukları tespit edilebilmiştir. Belgelerde yer alan, "orta boy lu açık kaşlı ela gözlü" gibi betimlemeler sayesinde ya da unvanlar; zeâmet miktarları ve yerlerinin uyuşması nedeniyle bu kişilerin aynı insanlar olduğunun belirlenmesi daha kolay olmuş ve onlar koyu harflerle ve alt alta gelecek şekilde listelenmiştir. Bunların haricinde aynı isimler mükerrer biçimde geçse de onların aynı şahıslar olduğu hususu netleşmemiş olduğundan ayrı kişiler olabilecekleri değerlendirilmiştir. Böylece Tablo 1'de birbirinden farklı olduğu düşünülen azami 61 kişiden oluşan bir listeye ulaşılabilmektedir.

Zâimin Adı	Zeâmet Kapsamındaki Temel Bölgeler	Zeâmet Değeri (akçe)	Tarih	Kaynak	Zâimin Sırası
İbrahim	Geldiklan	24.000	1702	AŞS, Defter 23, s. 82	1
Mustafa	Argoma, Akdağ	30.946	1702	İE.TZ., 7/714	2
Mustafa	Argoma, Geldiklan Akdağ	25.520	1702	TK.GM.d., 651, s. 106	
Mustafa (Sâbık Defterdar)	Argoma, Akdağ, Geldiklan	36.000	1702	İE.TZ. 4/423. TK.GM.d., 657, s. 32-33	
Salih	Semere-i Ladik, Geldiklan, Kedeğra	25.800	1702	TK.GM.d., 651, s. 12	3
Ahmed	Argoma, Kedeğra	31.973	1702	TK.GM.d., 651, s. 77	4
Ahmed (Çavuş)	Sivas, Amasya, Canik	64.909	1703	HAT, 1446/62	5

Osmanlı Yeniçağı'nda Toprağa Dayalı Askerî ve Ekonomik Yapının...

Halil	Argoma, Sivas, Canik	27.000	1704	İE. AS., 79/7149	6
Yusuf Dergâh-ı Âlî Çavuşu	Kedeğra, Bafra	52.399	1704	TK.GM.d., 665, s. 118-119	7
Yusuf Dergâh-ı Âlî Müteferrikası	Sivas, Amasya	60.500	1714	AE.SAMD. III, 166/16244	
Yusuf Dergâh-ı Âlî çavuşu ¹	Kedeğra, Sivas	60.500	1732	TK.GM.d., 842, s. 125-126; TK.GM.d., 860, s. 63	
Mehmed ²	Argoma	35.196	1704	TK.GM.d., 665, s. 129-130	8
Mehmed	Merzifon	25.330	1704	TK.GM.d., 665, s. 132	9
Mehmed (Seyyid) ³	Merzifon	25.330	1736	TK.GM.d., 901, s. 131	
Süleyman	Argoma	20.000	1704	TK.GM.d., 665, s. 134	10
Hüseyn	Geldiklan	20.000	1705	TK.GM.d., 677, s. 157	11
Hüseyn	Geldiklan	20.000	1732	TK.GM.d., 860, s. 91-92	
Mehmed veledi Ömer	Geldiklan	20.100	1706	TK.GM.d., 687, s. 57	12
Hasan bervech-i tekâüd (emeklilik nedeniyle)	Kedeğra	24.764	1706	TK.GM.d., 687, s. 66	13
Abdullah veled-i vezir-i azam-ı sabık Mehmed Paşa ⁴	Kedeğra	27.764	1706	TK.GM.d., 687, s. 69	14
Abdullah veled-i Veziriazam-ı sabık Mehmed Paşa (sadrızamın oğlu)	Kedağra	24.764	1715	TK.GM.d., 726, s. 23	
Abdullah veledi Mehmed Paşa Dergâhı Âlî müteferrikası ⁵	Argoma, Sivas	34.199	1734	TK.GM.d., 883, s. 56	
Mustafa Hasan Çavuş	Kedeğra	52.399	1706	TK.GM.d., 687, s. 73-74	15
İsmail Çavuş	Geldiklan	23.675	1707	TK.GM.d., 693, s. 36	16
Yakub ⁶	Geldiklan	23.675	1707	TK.GM.d., 693, s. 39	17
İbrahim veledi Receb	Argoma	32.966	1708	TK.GM.d., 696, s. 95	18
Yusuf	Argoma	35.350	1710	DFE.RZ.d., 1317, s. 199	19
Mehmed Çavuş	Geldiklan	23.675 ⁷	1711	AŞS 26, s. 65	20
Mustafa Dergâh-ı Muallâ müteferrikası	Kedeğra	23.000	1711	MD 118/Hüküm: 457	21
Mehmed Dergâh-ı Muallâ Çavuşu	Sivas, Amasya	64.909	1711	AŞS 26, s. 30-31	22
Veli	Kocakaya?	23.183	1712	TK.GM.d., 715, s. 25	23
Ahmed Dergâh-ı Âlî Çavuşu ⁸	Geldiklan	27.775	1712	TK.GM.d., 715, s. 29	24
Ahmed Dergâh-ı Âlî Çavuşu	Geldiklan	32.206	1712	TK.GM.d., 715, s. 36	
İbrahim ⁹	Argoma	35.196	1712	TK.GM.d., 715, s. 34-35	25

¹ "Müteferrika Yusuf'un vefatı vaki oldu." diyerek kendisine zeâmet ettiren Elhac Osman (TK.GM.d., 842, s. 125-126)'ın haksızlık ettiğini, kendisinin vefat etmediğini belirince bu haksız muameleye müsaade edilmemiştir.

² Vezir Hasan Paşa'nın hizmetkârlarından olduğundan hizmeti karşılığında bu tahvili almış olma ihtimali vardır.

³ Babası Ahmed'in Gence muhasarasında şehit olmasından dolayı sancağında oturup orduyla sefere katılmak (sefer eşmek) şartıyla kendisine verilmiştir.

⁴ Hasan'ın vefatında Abdullah'a zeâmet verilmiş olup Veziriazam Rami Mehmed Paşa'nın (ö.1708) oğludur.

⁵ Zâim İbrahim ile bu şahıs birbirlerinin zeâmetini mübadele etmişlerdir. Zâim Abdullah bin Mehmed Paşa'nın zeâmeti Hüdavendigâr ve Kocaeli sancaklarında 58.556 akçelik idi. Bu değişimde fiyat farkının sorun olmadan resmî makamlarca kabul edildiği görülüyor.

⁶ İsmail Çavuş kasr-ı yed edince (kendi isteğiyle vazgeçince) Yakub almıştır. Yakub'un Dergâh-ı Âli çavuşları sınıfına ilhak olunduğu belirtiliyor (bkz TK.GM.d., 703, s. 129, 29 Zilhicce 1120/11 Mart 1709).

⁷ Savaşta yararlılık gösterdiği için 20 bin akçe başlangıç (ibtidâ) ve ayrıca iki defa 4 bin akçelik ek (terakki) verilerek tımardan zeâmete yükseltilmiştir. Terakki kısmı Yakub Çavuş'un kasr-ı yedinden boşalmıştır.

⁸ Yakup Çavuş'un kasr-ı yedinden gelmiştir.

İbrahim ¹⁰	Argoma	35.350	1726	TK.GM.d., 803, s. 38	
İbrahim müteferrika-i Dergâh-ı Âlî ¹¹	Argoma, Sivas	34.199	1731	TK.GM.d., 842, s. 63-64.	
İbrahim müteferrika-i Dergâh-ı Âlî	Argoma, Sivas	39.199 ¹²	1732	TK.GM.d., 860, s. 72, 64	
Zekeriyya ve Mehmed İştiraken ¹³	Kedeğra	23.000	1713	TK.GM.d., 720, s. 60	26-27
Mehmed ve Zekeriya	Kedeğra/ Köprü	23.000	1721	AE.SAMD. III, 189 /18338, 12 Zilhicce 1133/4 Ekim 1721	
Osman bin Abdullah ¹⁴	Argoma	34.000	1713	İE. AS., 84/7593	28
Osman bin Abdullah ¹⁵	Argoma	34.199	1729	TK.GM.d., 827, s. 70	
Mustafa Veledi Musa ¹⁶	Argoma	35.350	1717	TK.GM.d., 738, s. 135	29
Abdurrahman ¹⁷	Merzifon	25.330 ¹⁸	1717	TK.GM.d., 738, s. 136	30
Ali Ağa	-	-	1721	AŞS 33, s. 2, 29 Zilhicce 1133/21 Ekim 1721	31
Yahya	Kedeğra, Canik	52.399	1722	AŞS 32, s. 48, Evâil-i, Recep 1134/16-25 Ocak 1722	32
Yahya ¹⁹	Kedeğra, Konya ²⁰	46.399	1725	TK.GM.d., 798, s. 40	
Yahya Çavuş	Kedeğra ve Canik	64.068	1732	TK.GM.d., 860, s. 96	
Mustafa bin Ahmed Dergâh-ı Âlî müteferrikası	Geldiklan	30.000 ²¹ 36.349 ²²	1722	TK.GM.d., 783, s. 15 TK.GM.d., 783, s. 22-23	33
Hasan sancak mülazimlerinden ²³	Argoma	35.350	1725	TK.GM.d., 798, s. 35	34
Ahmed	Zeytun?	35.377 ²⁴	1725	TK.GM.d., 798, s. 45	35
Ahmed Dergâh-ı Âlî Çavuşu	Zeytun	39.567	1728	TK.GM.d., 821, s. 77-78	
Ahmed Dergâh-ı Âlî Çavuşu	Zeytun	37.567	1734	TK.GM.d., 883, s. 35	

⁹ Mustafa Veled-i Mehmed'in vefatından sonra sefer eşmek şartıyla kendisine verilmiştir.

¹⁰ Hasan'ın vefatında sefer eşmek şartıyla kendisine verilmiştir.

¹¹ Ayrıca vefat eden müteferrikalardan birinin Tırnovi'deki 31.400 akçelik zeâmeti de boş (mahlûl) kalınca kendisine sefer eşmek şartıyla verilmiştir.

¹² 34.199 akçelik zeâmeti içinde verimsiz (bîhâsıl) yerler olduğu için Sivas/Bingöl köyünden 4.999 akçelik ek kılıç hakkı verilerek yükseltilmiştir.

¹³ Babaları Dergâh-ı Muallâ müteferrikası Mustafa'nın vefatından mahlûl olan zeâmeti ortak olarak almışlardır.

¹⁴ İbrahim'in vefatıyla mahlûlünden sonra almış olup 35 bin akçe olarak tashih edilmiştir.

¹⁵ Osman'ın vefatında oğluna verilenden kalanı (29.199 akçe) mahlûl olunca Sivas alaybeyinin de bilgisi dâhilinde Mustafa veledi Mehmed'e sefer eşmek şartıyla verilmiştir.

¹⁶ Babası Musa'nın vefatında kendisine verilmiştir.

¹⁷ Hasan veledi Mehmed'in vefatında kendisine verilmiştir.

¹⁸ Daha sonra 1721'de 37.330 akçe olarak artırılmıştır. Artan miktar içinde Seyyid Mustafa'nın küçüklüğünden (8-9 yaşlarında olmasından) dolayı terkinden gelen kısım vardır (TK.GM.d., 777, s. 22-23, 12 Zilhicce 1133/4 Ekim 1721).

¹⁹ Dergâhı muallâ çavuşlarından Mustafa Hasan Çavuş'un vefatında sefer eşmek şartıyla kendisine verilmiştir. Ashında Mustafa Hasan Çavuş'un zeâmeti 52.399 akçe olmakla birlikte vefatından sonra 6 bin akçelik kısım oğluna verilmiştir.

²⁰ Kendisinin zeâmeti içinde Konya sancağında da araziler vardı (bk. AE.SAMD.III, 212/20489, 2 Şaban 1140/14 Mart 1728).

²¹ Daha önce Dergâh-ı Âlî müteferrikası Yusuf isimli zâimin boş kalan gediği kendisine verilmiştir.

²² Vefat eden tımarlı sipahi Mehmed bin Abdullah'ın boş kalan tımarı, Mustafa Zâim'in isteği ile ve sefer eşmek şartıyla kendisine verilerek mevcut zeâmeti bu miktara yükseltilmiştir.

²³ Mustafa veledi Musa kendi rızasıyla vazgeçerek ondan almıştır.

²⁴ Zâim, 34.477 akçelik zeâmetinin verimsiz olduğunu belirterek kimsenin tasarrufunda olmayan bin akçelik bir yeri kendi zeâmetine ilhak ettirmiştir.

Osmanlı Yeniçağı'nda Toprağa Dayalı Askerî ve Ekonomik Yapının...

Mustafa ²⁵	Argoma	35.196	1727	TK.GM.d., 809, s. 50-51	36
Mustafa Çavuş ²⁶	Argoma	43.196	1729	TK.GM.d., 827, s. 49	
İbrahim Şakird	Kedeğra	28.500	1728	TK.GM.d., 821, s. 61	37
Lütfullah veled-i Şakird İbrahim ²⁷	Kedeğra	34.250	1729	TK.GM.d., 827, s. 54	38
Mustafa Müteferrika Seyyid	Geldiklan	25.400	1729	TK.GM.d., 827, s. 54	39
Mustafa veledi Mehmed	Argoma	29.199	1729	TK.GM.d., 827, s. 70	40
Mustafa veledi Mehmed ²⁸	Argoma	34.199	1731	TK.GM.d., 842, s. 63	
İsmail Dergâh-ı Âlî Çavuşu ²⁹	Kedeğra	20.000	1729	TK.GM.d., 827, s. 72	41
Süleyman (Sivas Defter Kethüdası)	Sivas, Amasya	80.000	1731	AE.SMHD.I., 125/9136, 24 Şaban 1143/4 Mart 1731	42
Seyyid Mehmed (Haşim)'in oğlu Mehmed ³⁰	Kedeğra	23.152	1731	DFE.RZ.d., 1018, s. 127	43
Ahmed ³¹	Merzifon	25.330	1731	TK.GM.d., 842, s. 74	44
Mustafa (Zararsız)	Argoma	43.196	1731	TK.GM.d., 842, s. 97-98	45
Ali Müteferrika	Merzifon, Saruhan	45.747	1732	TK.GM.d., 860, s. 69	46
Süleyman Çavuş	Geldiklan	20.000	1732	C. TZ., 21/1302, 29 Safer 1145/21 Ağustos 1732	47
Mehmed Emin İstanbul'da Divanı humayun katibi	Geldiklan, Amasya, Antakya, Halep	30.566 ³²	1733	AŞS 36/Saya 149, Evail-i Muharrem 1146/14-23 Haziran 1733	48
Ahmed Çavuş ³³	Argoma	31.199	1734	TK.GM.d., 883, s. 43-44	49
Mehmed Galib Dergâh-ı Muallâ müteferrikası	Geldiklan	58.739 ³⁴	1734	TK.GM.d., 883, s. 55	50
Musa ³⁵	Argoma	35.350	1736	TK.GM.d., 901, s. 107	51
Süleyman ³⁶	Geldiklan	32.837	1736	TK.GM.d., 901, s. 113	52
Mehmed ve Hasan ³⁷	Kocakayası	23.184	1736	TK.GM.d., 901, s. 146	53
Ahmed	Geldiklan	28.345	1736	TK.GM.d., 901, s. 165-166;	54
		32.095 ³⁸	1736	TK.GM.d., 901, s. 170	

²⁵ İbrahim'in vefatında Mustafa'ya verilmiştir.

²⁶ 35.196 akçelik kısma, Geldiklan'da olan ve sipahisi vefat eden 8 bin akçelik bir tımar eklenmiştir.

²⁷ Babası olan defter-i hâkânî şakirdlerinden İbrahim'in vefatıyla kendisine verilmiştir.

²⁸ Kendi isteğiyle kasrı yed ederek İbrahim'e verilmiştir.

²⁹ Daha önce Köstendil ve Akşehir'de zeâmetleri olan Mustafa'ya, sahibi vefat eden 18.908 akçelik bu tımar 20 bin akçeye tamamlanıp üzerinde olan çavuşluk gediği ile birleştirilerek sefer eşmek şartıyla kendisine verilmiştir.

³⁰ Normalde 12.150 akçelik tımarı olan Mehmed'in bu tımarı verimsiz olup, sahibi çocuksuz vefat eden bir sipahinin 11.002 akçelik tımarı ile birleştirilerek bu şekilde zeâmete çevrilmek suretiyle ve sefer eşmek şartıyla kendisine verilmiştir.

³¹ Eski sahibi Abdurrahman, İran seferine katılmadığı için zeâmeti alınarak sefer eşmek şartıyla kendisine verilmiştir.

³² Normalde Halep, Antakya ve Amasya'da 18.366 akçelik tımarı varken tımarı verimsiz olduğu gerekçesiyle Geldiklan'da bazı köylerden oluşan 12.200 akçelik mahlûl tımar kendisine verilerek dirliği zeâmete erştirilmiştir.

³³ Abdullah bin Mehmed Paşa'nın vefatında, talebi üzerine, sefer eşmek şartıyla, kendisine verilmiştir.

³⁴ Normalde 33.975 akçe iken, Zâim Abdullah'tan boşalan 24.764 akçe eklenince bu değere ulaşmıştır. Önceki hükümde (TK.GM.d., 883, s. 43-44) Abdullah'ın vefat ettiği belirtilmişken, burada kendi rızasıyla kasrı yed ettiği ifade edilmektedir.

³⁵ İbrahim'in vefatında, kendi isteği ile ve sefer eşmek şartıyla Musa'ya verilmiştir.

³⁶ Ahmed'in çocuksuz vefatında, sefer eşmek şartıyla ve kendi talebiyle ona devredilmiş; ancak bizzat Ahmed sancağında sakin ve hayatta olduğunu belirterek bu müdahaleyi önlemiştir (TK.GM.d., 901, s. 148-149).

³⁷ Zâim Veli, Gence muhasarasında şehit olduğundan "tahminen" 8 (Mehmed) ve 9 (Hasan) yaşlarında oldukları belirtilen küçük oğullarına ortak olarak (*ber vech-i iştirâk*) devredilmiştir.

³⁸ Başka bir tımar sahibi *mübâdele* (değişim) ile tımarını Ahmed'e devredince miktarı artmıştır.

İbrahim veledi Süleyman Çavuş ³⁹	Argoma, Canik	25.014	1738	TK.GM.d., 914, s. 51	55
Osman Beg veledi Şehbender Vezir Abdullah Paşa	Kedeğra, Sivas	60.500	1738	TK.GM.d., 914, s. 57	56
Kasım veledi Mustafa ⁴⁰	Argoma	35.350	1738	C. TZ., 17/824, 9 Cemaziyelevvel 1151/24 Eylül 1738	57
Kasım Dergâh-ı Âli müteferrikası	Argoma	55.387	1740	TK.GM.d., 931, s. 76	
Veliyullah ⁴¹	Geldiklan	21.334 ⁴²	1740	TK.GM.d., 931, s. 74	58
Abdullah Müteferrika	Geldiklan	25.596	1740	TK.GM.d., 931, s. 87-88	59
Mehmed Torun ⁴³	Geldiklan	25.596	1740	TK.GM.d., 931, s. 87-88	60
Mustafa Kılar-ı hassada müteferrika	Geldiklan	26.095 ⁴⁴	1740	TK.GM.d., 931, s. 91, 93	61

Tablo 1: Amasya'da Tespit Edilen Zâimler (1700-1740)

Tabloda listelenen ve farklı kişiler olabilecekleri değerlendirilen 61 zâim görev ve unvanlarına göre aşağıdaki şekilde listelenebilir:

Zâimin Unvanı	Kayıt Adedi	Toplam İçindeki Oranı (%)
Çavuş (Dergâh-ı Âli)	13	21,3
Müteferrika (Dergâh-ı Âli)	7	11,4
Divan Katibi	1	1,6
Defter Kethüdası	1	"
Şakird (Divan?)	1	"
Sancak Mülâzimi	1	"
Tekâüd	1	"
Sabık Defterdar	1	"
Seyyid	3	4,9
Ağa	1	1,6
Bey	1	"
Belirlenemeyen	30	52,4
Toplam	61	100

Tablo 2: Amasya'da Görevli Zâimler ve Unvanları (1700-1740)

Tablo 2'de yer alan ve görevleri kaydedilmiş zâimler içinde, bir devlet politikası olarak erken zamanlardan beri uygulandığı üzere memurların, bunlar içinde de asker kökenli çavuşların ilk sırayı aldıkları izlenebilmekte; onları müteferrikalar takip etmektedir ki muvazzaf devlet görevlilerinin toplam oranı % 39,3 olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sadece ismen kaydedilen şahısların babalarının isimlerine bakıldığında bir kişinin babası sadrazam, birinin çavuş bir diğerrinin ise şakird olduğu

³⁹ Kendisinin 1740 yılında Aydın muhassılı vezir Elhac Ahmed Paşa'nın hizmetinde olduğu anlaşılıyor (A. {DFE.d., 272, s. 3, 28 Ramazan 1153/17 Aralık 1740).

⁴⁰ İbrahim'in çocuksuz vefatında kendisine verilmiştir.

⁴¹ Zâim Veliyullah, Hisarcık muharebesinde attan? düşüp sol dizinden yaralandığı ordu hekimbaşısının da şahitliğinde görüldüğü için savaşmaya gücü kalmadığına kanaat getirilerek, her sene 4 kişilik cebeli bedeliyesi vermek şartıyla zeâmeti tekâüdlük statüsüne çevrilmiştir (TK.GM.d., 931, s. 82).

⁴² Geldiklan ve gayrısında 18 bin akçelik tımarı varken bir başka sipahi tımarından vazgeçince ondan kalan kısım, sancağında oturup alaybeyi bayrağı altında sefere katılmak şartıyla kendisine verilerek zeâmete dönüştürülmüştür.

⁴³ Belgrad'dan fetih haberleriyle geldiği için kendisine boş kalan zeâmet verilmesi hakkı gereği Dergâh-ı Âli müteferrikası Abdullah'ın vefatında bu zeâmet, sefere katılmak şartıyla Mehmed'e devredilmiştir. Bir başka kayıta o yıl Cidde Sancağı mutasarrıfı Vezir Mehmed Paşa'nın hizmetinde olduğu görülüyor (A. {DFE.d., 272, s. 3, 28 Ramazan 1153/17 Aralık 1740).

⁴⁴ Daha önce Ahmed Çavuş'un elinde olan 32.095 akçelik zeâmetin, onun vefatında oğluna 11 bin akçelik kısım devredilmiş; kalan bu kısım sefer eşmek şartıyla Mustafa'ya verilmiştir.

tespit edilmektedir. Bu kişiler de kuvvetle muhtemel memurlar arasında olmalıdırlar. Bu durum zeâmetlerin bir kısmının aslında iltizam sistemindeki emânetleri idare eden eminlere benzer statüdeki zâimlere devredildiğini göstermektedir.⁴⁵ Böylece aynen emanetlerde olduğu gibi, önemli taşra gelirlerinden olan zeâmetlerin bir kısmının idaresi devlet memurlarının elinde toplanmaya çalışılmıştır. Aslında III. Mehmed (1595-1603) devrinde bazı mahlûl zeâmetlerin doğrudan mültezim sarraflara satılması gibi gelişmeler zaten yaşanmaktaydı (Karamürsel, 1989, s. 8). Bununla birlikte Cezar'ın ifadesiyle (1986, s. 35) has, zeamet ve tımarların doğrudan mukataa sistemiyle merkezden kontrol edilmesi süreci de görülmekteydi. Ancak bu gelişmelerin buradaki örneklerle organik bir bağı olduğu söylenemez. Zira buradaki zeâmetler atanma yöntemlerindeki farklılıklar; sahiplerine verilip onlardan geri alınma şekilleri; tahvillerin mali değerlerinin savaflara bağılı olarak değişmesi ya da evlatlara aktarılan kısımlar gibi pek çok yöntem farklılığı nedeniyle doğrudan birer iltizam tahvili sayılamazlar. Bununla birlikte hedeflenen politika olarak memurlara zeâmetler tahsisi daha kontrollü bir yolla devletin mali kaynaklar üzerindeki gücünü koruma çabasının sürdüğünü göstermektedir. Dolayısıyla Amasya'daki zeamet atama örnekleri birer emanetle iltizam atamaları sayılmak yerine benzer örnekler şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca Tablo 1'de müşterek zeâmetlerin sadece 2 örnekte yer alması da anlamlıdır. Bu durum zeâmetlerin iltizamlardan farklı bir yönü olarak ifade edilebilir. Zira iltizamlarda çok daha fazla sayılarda ortak tahvil ataması söz konusu olmaktadır. Buradaki ortak zeâmetlerin sayıca azlığı, zeâmetlerin mali cüsse bakımından çoğu zaman iltizamlardan daha düşük meblağları içermesi ile alakalı olmalıdır.

Amasya'da zeâmet sahiplerine ilişkin tablolardaki 18. yüzyıla ait bu veriler erken dönem verileriyle birlikte daha detaylı incelenebilir. 1520 yılında sancaktaki 9 zeâmet sahibinden 3'ünün Dergâh-ı Âli çavuşu, ikisinin bey, birinin ise bey oğlu olduğu kaydedilmiştir (Gürbüz, 1993, s. 146). Yine 1576 yılındaki 16 zeâmetin sahipleri olarak 5 Dergâh-ı Âli çavuşu, 2 kethüda 1 Miralay tespit edilebilmiştir (Gürbüz, 1993, s. 147). Güneş (2012, s. 224) ise 1642 yılına ait Tapu Tahrir Defteri'nde sadece 1 adet zeâmet tespit etmiş; 1695-1772 yıllarına ait bir başka defterde ise sancakta 10 adet zeamet kaydına ulaşmıştır. Güneş tarafından belirlenen zeâmetler tımarlarla birlikte toplandığı için müstakil olarak miktarlarını belirleyebilmek mümkün değildir. Amasya'nın 18. yüzyılının ilk 40 yılını inceleyen bu makalede ise tespit edilen 81 zeâmet kaydı 29 farklı yıla ait olup kabaca oranlandığında yılda 2,7 adet zeâmet verildiği ortaya çıkmaktadır. Bir yılda en az zeâmet verildiğinde rakam 1 iken, bir yılda en çok 6 zeamet kaydı tutulduğu görülmektedir. Bu veriler doğrultusunda, sayı bakımından son iki çalışma arasında uyuşma olduğu ancak 16. yüzyıldaki sayılara oranla ilerleyen asırlarda büyük bir düşüş yaşandığı söylenebilir. Gürbüz, Güneş ve bu çalışmada tespit edilen üç farklı veri grubu birlikte değerlendirildiğinde merkezi hükümetin elindeki en değerli mali kaynağı olan toprağı mümkün olduğu kadar terk etmemek üzerine bina ettiği siyaseti "elinden geldiği kadar" devam ettirdiği söylenebilir. Böylece, Pamuk'un (2007, s. 16) 18. yüzyılda Osmanlı düzeninin en önemli özelliklerinden olan toprakta devlet mülkiyetinin değiştirilemediği yönündeki tezinin Amasya'daki zâimler cephesinden yansıması görülmektedir.

Tablo 2'de unvanı belirlenemeyip sadece ismi zikredilen zâimlerin oranının aslında en büyük değer olarak % 52,4'e tekabül ettiği görülmektedir. Bu kişilerin isimlerinin önünde ya da sonunda belirtici unvanların yer almaması iki ihtimali öne çıkarmaktadır. Öncelikle Tablo 1'de görüleceği üzere bazı kişiler resmi görevlerine rağmen kimi yerlerde sadece isimleri ile kaydedilmişlerdir. Bu durumda salt ismi ile zikredilmiş kişilerin resmi görevlerinin olma ihtimali vardır. İkinci ve daha düşük olan olasılık ise sadece ismen kaydedilen kişilerin özde sivil kökenli bireyler olmalarıdır. Bilindiği üzere Osmanlı diplomatika dilinde kişilerin unvan, görev, sıfat ve lakap gibi betimleyici ad öğeleri

⁴⁵ Emanet yöntemi hakkında bk. Genç, 2000, s. 155; Çakır, 2003, s. 38-39)

çoğunlukla kullanılmaktadır. Eğer belirgin lakap ve unvan bilgileri olsaydı burada da kullanılması gerekirdi. Dolayısıyla Beldiceanu'nun (1985, s. 34), sivil kökenli tımar sahipleri için kullandığı *sivil tımarlar* gibi buradaki şahısların *sivil zeâmetler* alan kişiler oldukları söylenebilir. Yine aynı savdan hareketle Barkan tarafından kullanılan "yerli bir asalet sınıfı olarak tımarlı sipahiler", ifadesi (Barkan, 1979, s. 313) daha bir anlam kazanmaktadır. Zira "toprak aristokrasisinin temsilcileri" olarak kabul edilen tımarlı zümresi içinde sivil kökenli zâimlere rastlanılmış demektir. Sivil oldukları kesin bilinen % 8,1 kişilik gurup arasında ise seyyidler ilk sırada yer almaktadır. İncelenen zeâmetler içinde sadece 2 adet zeâmet sahibi "seyyid" olarak kaydedilmiş; bir tanesi de babası seyyid olduğu için burada seyyid olarak sayılmıştır. Hepsinin "sahih" seyyid oldukları kabul edilecek olursa bu oran toplam zeâmetler içinde % 4,9 kadardır. Seyyid de olsalar zeâmet talep edenlerin, "sefer eşmek şartıyla" isteklerine olumlu cevap verilmiştir. Dolayısıyla bu saygın kesim için tımar sisteminde ek bir ayrıcalık sağlanmamıştır Seyyidler gibi sınırlı sayıda zeâmet elde edenler olarak ağa ve bey zümresini eklemek gerekir. Birer tane zâimin bu iki unvana sahip olması Amasya civarında araştırılan dönemde yerel güç unsurları içinde, merkezi hükümet açısından potansiyel tehlike olabilecek zümrelerin zeâmetlere fazla ulaşamadıkları iddia edilebilir.

Yukarıdaki verilere dayanarak en azından Amasya özelinde incelenen süreçte "zâimler sınıfı" ya da "zümresi" şeklinde belirgin bir toplumsal katmandan bahsetmek kolay değildir. Ancak bu durum, zâim statüsü elde etmiş kişilerin ortak özellikleri olmadığı anlamına gelmez. Çünkü özünde emanet sistemiyle benzeşen tımar sisteminin aktörlerinin temel görevleri içinde vergi tahsili ve orduya asker hazırlamak gibi liderlik isteyen rolleri yer aldığı için bu kişilerin "sıradan reaya" arasından seçilmeleri beklenemezdi. Dolayısıyla daha baştan zâimlerin reaya statüsünden nispeten yukarılarda bir hiyerarşik konumda oldukları ifade edilebilir. Aslında bu noktada şu soru sorulabilir? Zaimlerin toplumsal hiyerarşideki yeri hakkında resmi politika ne yöndeydi? Daha açık bir ifadeyle devlet zeâmet sahiplerinin nüfuz kazanmasını destekliyor mu yoksa buna engel olmaya mı çalışıyordu? Bu soruya hem destek oluyor hem de engel oluyordu şeklinde cevap vermek mümkündür. Destekleyici faktörlerden başlanacak olursa; zeâmetlerin babadan oğula/oğullara naklinde daha çok kılıç kısımlarının devredilmesi, yerli bir asalet sınıfının oluşumunda önemli bir engel gibi dursa da aslında devredilen kısımların zaman içinde büyütülmesi örneklerinde de izlenebildiği gibi genç zâimlerin topraklarını ve nüfuzlarını genişleterek, babalarının seviyesine ulaşmak suretiyle bir asalet bağıını devam ettirmeleri mümkündür. Pratikte bu durumun nasıl tezahür ettiğini görmek adına yukarıda derlenen verilere bakıldığında incelenen zeâmet beratlarının 6 tanesinde babadan oğul(lar)a geçişi kaydı yer almaktadır. Rakamın düşük olması zâimlerin çocuklarının yerine başkalarının tercih edildiği gibi bir sonuca ulaşılmasını gerektirmez. Zira her zâimin çocuğunun babasıyla aynı işi yapmak istememiş olması gayet mümkündür. Ayrıca kimi zâimlerin çocukları olmadan vefat ettikleri de görülmektedir. Burada asıl önemli olan nokta, babasının izinde ilerleyerek zâim olmak isteyenlere fırsat verilmesidir. Yine en az bunun kadar önemli olan bir diğer husus da bahsedilen 6 adet kayıttan 3'ünde kılıç kısmının değil zeâmetin tümüyle babadan oğula (oğullara) intikaline müsaade edilmesidir. Aslında cephede ölen tımar sahiplerinin çocuklarına, evinde (yatakta) ölenin çocuklarına oranla daha fazla pay verilmesi ilkesi öteden beri geçerliydi (Cin, 1978, s. 104). Ancak burada tespit edilen 3 adet "babadan oğula tümüyle nakil" örneğinde sadece birinin babasının şehit olduğu bilgisine ulaşılabilmektedir. Bu örneklerin "mülk tımar" statüsünde olan yani tümüyle oğullara geçen zeâmetler olarak tahsis edilmiş olmaları da mümkündür. Ayrıca zâimlerin, arazilerinin verimsiz olması sebebiyle, boş kalmış tımar yerlerine talip olmaları durumunda neredeyse tamamının bu isteklerinin kabul edilmiş olması resmi otoritelerin onların büyüme şanslarını boş çevirmedikleri anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "yerelde

zâim statüsünde görev yapan sivil ya da resmi kişilerin sınırlı da olsa sınıfsal bir yapıya ulaşma olanakları vardı ve bunu kullanmaktaydılar” şeklinde bir sonuca ulaşılabilir.

Zâimlerin toplumsal hiyerarşideki olası yerleri hakkında buraya kadar zikredilen hususlar bir zâim zümresi oluşumuna ilişkin destekleyici faktörler olduğuna işaret etmektedir. Ancak devletin bu konudaki tavrı kontrollü ve sınırlayıcı bir gelişime müsaade eder nitelikteydi. Dolayısıyla bazı uygulamalar da aksi yönde yani zaimlerin büyümesi adına engelleyici nitelikteydi. Örneğin kimi araştırmacılara göre babadan oğula nakillerde ilk zamanlara nispeten sonradan daha esneklikler görülse de genel olarak erken devirlerden itibaren tımar sisteminde ırsilik söz konusu değildi ve iki-üç kuşak boyunca tımar elde eden aileler istisnai sayıdaydı (Beldiceanu, 1985, s. 70, 99). Tablo 1 'de babadan oğula geçmelerin sayıca az olması bu yorumla örtüşmekle beraber, ifade edildiği üzere sivil ya da resmi kökenli her kim olursa olsun zâimlerin çocuklarına tanınan haklar sanıldığı kadar az değildi. Bu bakımdan ırsilik hususundaki yorumların genellemelere ulaşması için yerel nitelikli daha fazla sayıda araştırmaya ihtiyaç olduğu belirtilmelidir. Bu hususta resmi makamların vefat ya da diğer sebeplerle boşalan zeâmetlerin, sabık zâimlerin evlatlarına verilir verilmemesi konusunda üstünkörü değil dikkatli bir politika izlediği de ifade edilmelidir. Bilhassa ordu ihtiyaçları öne çıktığında politika değişikliğine gidiliyordu. Bir örnek üzerinden bakılacak olursa; İbrahim isimli zâimin vefatından sonra Argoma nahiyesinde 34 bin Akçelik zeâmetinin çocuklarına verilmesi isteği reddedilmiş; onun yerine Köprü'de sakin olan Osman bin Abdullah isminde – muhtemelen bir kul ya da yeniçeriye- verilmesinin kanuna daha uygun olduğu kararı alınmıştı (İ.E. AS., 84/7593, 25 Ramazan 1125/15 Ekim 1713). Burada adayın “mâlen ve bedenen sefer eşmeye” yeterli olması gerektiği şartını taşıyor olması tercih edilmesinde etkili olmuştu.

Zâimler zümresinin kontrollü gelişimi adına başka adımlar da atılmaktaydı. Örneğin kimi zeâmetlerin mümkünse yine askerîler arasında kalmasına ve yine mümkünse mali olarak büyümeden devam etmesine özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Böylece zematlerin kontrolü ve mevcut istihdamın korunması sağlanmaktaydı.⁴⁶ Tablo 1'de yer aldığı üzere 25.330 Akçelik zeâmetin 1704-1731 yılları arasında, en azından 27 yıl boyunca, miktarı değişmeden tahvilinin yapıldığı izlenmektedir. Yine Argoma ve çevresindeki 35.350 Akçelik zeâmet de 13 yıl boyunca miktar değişikliğine uğratılmadan zaimlere devredilmiş; benzer biçimde bir sadrazam oğlu olsa da Zâim Abdullah'ın zeâmeti de hiç artırılmadan 9 sene boyunca aynı kalmıştır. Barkan'ın (1980, s. 818) “has ve zeamet şeklindeki büyük timarların sahipleri olan vezir ve beyler sık sık değiştirilmekte olduğundan, değişen sahiplerinin bu timarlarla ailevi bir münasebet ve yakın bir alaka tesis etmeleri imkânsız bulunmaktaydı” şeklindeki ifadesi burada karşılığını bulmakla birlikte bu değişimlerin çok da kısa sürelerde olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla kronolojik süreçte devletin bu hususta da isteyerek ya da şartlar gereği daha esnek davrandığı anlaşılmaktadır.

Amasya'da zâimlerin topraklarının bir yerde toplanmak yerine küçük parçalar hâlinde kaza ve köylere ayrılması toprak tasarruf eden zümrelerin daha da büyümemesi için yerleş(tiril)miş bir başka kaideydi. Tablo 1'de yer alan farklı zâimlerin zeâmet kayıtlarının hemen tamamının aynı şekilde olduğu belirtilerek sadece bir örnek vermek gerekirse; sabık sadrazam Hüseyin Paşa'nın adamlarından zâim Mustafa'nın Argoma, Akdağ, Geldiklan, Ladik gibi farklı yerlerden oluşan zeâmeti irili ufaklı onlarca karye, çiftlik, bağ gibi köy ve köy altı yerleşmelerden oluşmaktaydı (TK.GM.d 657, s. 32-33). Bu çok parçalı yapılandırma zâimlerin bir bölgede yoğunlaşarak yerel nüfuz sahibi olacak

⁴⁶ Buna karşılık aynı kişilere verilen zeametlerin küçüldüğü sadece bir örnek görülmektedir. Tablo 1'de Dergâh-ı Âlî Çavuşu Ahmed'in zematının iki bin akçe kadar azaltıldığına şahit olunmaktadır. Bunun dışında herhangi bir bölünme tespit edilememiş olup bu durum incelenen süreçte zeametlerin zaten 20-40 bin akçe seviyesinde kalmasına özen gösteren politik tavra da uygun olup daha fazla bölmeye gerek duyulmamış olmalıdır.

şekilde kök salmalarına engel teşkil ediyordu. Ancak bu parçalı yapılandırma aynı zamanda kendileri için de bir sigorta olmalıydı. Zira çok sayıda hücreden oluşan gelir kalemlerinden birinde yaşanacak doğal ya da beşeri engellere karşı diğer parçalar sağlam kalarak destek oluyordu.

Tüm bu örnekler neticesinde Amasya’da görevli zâimlerin bir bakıma “orta seviyeli nüfuz sahibi bireyler” olacak şekilde organize edildikleri söylenebilir. Bu noktada onların statülerine bağlı olarak ellerindeki maddi güçleri ya da siyasal ve askeri nüfuzlarını kullanmış olmaları gerekir mi? İncelenen dönem 18. yüzyıl olunca adem-i merkeziyetçiliğin bir tezahürü olarak zâimlerin ellerindeki güçleri iyi ya da kötü yönde kullanmış olabilecekleri söylenebilir. Yine örnekler rehberliğinde gidilecek olursa; Amasya’daki zâimlerden Seyyid Mustafa, buradaki hizmetine binaen kendisine Amasya alaybeyiliğinin verilmesini talep ettiğinde bu isteği kabul edilmiştir (AŞS, Defter 23, s. 81, M. 1702). 1703 yılında çavuşluk görevi elde eden Ahmed ismindeki zâime bu görevin bizzat padişahın hattıyla verilmesinde kendisinin yararlı işlere imza atması dolayısıyla zeâmetindeki hizmetleri etkili olmuştur (HAT, 1446/62). Geldiklan’da çeşitli köylerde arazilere mutasarrıf olan Süleyman ismindeki zâimin ise 1732 yılında devlete başvurarak boş kalmış olan bir çavuşluğu (çavuşluk gediğini) üzerine almak istemesi onun zâimlikte gösterdiği hizmetinin referansıya yeni payeler elde etme gayretine işaret etmektedir (C. TZ., 21/1302, 29 Safer 1145/21 Ağustos 1732). Böylece sınırlı da olsa Amasya’daki zâimlerin güç ve itibarlarını çeşitli yollarla kullanmaya gayret ettikleri görülebilmektedir.

Birer Asker Olarak Amasya’da Zâimler

Zâimlerin en önemli görevleri arasında seferlere iştirak etmek de vardı (Afyoncu, 2013, s. 162). Osmanlı resmi kayıtlarının da açıkça ifade ettiği üzere tımar ve zeâmet sahiplerinin parçası olduğu “eyalet askeri, Devlet-i Aliyye’nin muteber askeri” idi (AŞS, 36, s. 89, 9 Rebiülevvel 1145/30 Ağustos 1732). Amasya özelinde incelenen kayıtlarda da zâimlerin imparatorluk ordusuna ciddi düzeyde hizmet ettikleri görülmekte; bir adım ötesinde kimi zaman cebri olarak olsa da zâimlerin seferlere katılmalarının bir hayli önemsendiği anlaşılmaktadır. Tablo 1’de yansıdığı üzere sefere katılma şartının yeni zâim atamalarında ya da zeâmet miktarının artırılmasında öncü rolü oynayan şart olduğu belirtilmelidir. Makalenin incelediği zaman aralığı bilhassa Avusturya ve İran seferlerinin yaşandığı bir dilimi kapsamaması nedeniyle, zâimlerin mali düzene katkıları kadar orduya destekleri de ön plana çıkmıştır. Tablo 1’deki zâimlerin kiminin şehit kiminin ise gazi olduklarına dair bilgiler ya da savaşta yararlılık nedeniyle toprak miktarındaki iyileştirmeler bu sıkı politikanın karşılığıdır. 1725 tarihli bir Mühimme hükmünde zeâmet sahiplerinin vefat edenlerinin büyük oğullarının sefere katılmaları küçüklerinin ise cebelilerini göndermeleri gerektiği bir kez daha hatırlatılmaktadır (MD 132/Hüküm: 754, 10 Şaban 1137/24 Nisan 1725). Ancak yine aynı hükümde bazı zâimlerin kendileri ya da cebelilerini göndermedikleri ve böyle davranan kişilerin tımarlarının ellerinden alınması gerektiğinin hatırlatılması sistemin her zaman düzenli işlemediğinin delilidir.

Amasya’daki zeâmet sahipleri bu dönemde orduya her beş bin akçe için bir nefer getirmekte; tekâüd (emekli) olanlar da beratlarında kaç cebeli kaydedildi ise her biri için senelik 40’ar kuruş *cebeli (cebelü) bedeliyesi*⁴⁷ vermekteydiler (AŞS 25, s. 107, 7 Zilhicce 1116/2 Nisan 1705). 1722 yılına ait bir ferman kaydına göre Amasya’da cebeli bedeliyesi ödenen sıbyan ve tekâüd sayısı 40 nefer olup bunun ne kadarının tımarlı sipahi ne kadarının zeâmet sahibinin mükellefiyeti olduğu belirtilmemektedir (AŞS 31, s. 86, 29 Rebülahir 1134/16 Şubat 1722). Ancak Açıklık (2018, s. 122) buradaki dağılımın 37 tımar sahibine karşılık 1 zaim olduğunu tespit etmiştir. 1705’teki 40 kuruşluk rakamın ise 36

⁴⁷ Bu arada esham sisteminde de cebeli bedeliyesinin bulunduğunu, ancak bu ödemelerde isim benzerliği dışında bir benzerlik olmadığını eklemek gerekir bk. Genç, 1995.

numaralı Amasya şer'iyeye siciline yansıyan bir fermanın 1732 yılında da değişmediği görülebilmektedir (AŞS 36, s. 87-88, 23 Zilhicce 1144/17 Haziran 1732).

Yukarıda zikredilen ve 31 Numaralı deftere yansıyan fermanın, Amasya'nın da aralarında olduğu Sivas eyaletine bağlı kazalarda gerek cebeli gerekse ücret teslimlerinde kimsenin kayrılmamasının ikaz edilmesi devrin yaygın rahatsızlığının devam ettiğine işaret etmektedir. Daha ötesinde, eksik gelen cebeliler sebebiyle yerel alaybeylerinin dahi tımarlarının ellerinden alınacağı; yine olması gerekenden az tahsil edilen bedeliyelerin ücretinin onlardan tazmin edileceği ihtar ediliyordu. Ayrıca tekâüd olanların hasta ve yaşlı olmayanlarının sefer zamanlarında cebeli bedeliyesi vermeleri yerine fiili olarak savaşa katılmaları yönünde alınan karar, zâimlerin orduya katkılarının ne kadar ciddi boyutlarda olduğunu gösteriyordu.

Amasya'da toprakları olan zâimlerin ordudaki görevleri sadece seferlere katılmak şeklinde değildi. Bu kapsamda Ahmed Çavuş isimindeki zâimin ordu için çeşitli iskelelerde zahire satın almak (mübâyaa) üzere toprağına uzak bölgelere gönderilmesi örneği verilebilir (TK.GM.d., 715, s. 29, 29 Zilhicce 1123/7 Şubat 1712). Köstendil, Selanik ve Sayda taraflarında zahire toplamakla görevlendirilen Ahmed Çavuş böylece bir toprak mutasarrıfı olmanın ötesinde başkaca işlerin üstesinden gelmek durumunda kalıyordu. Bu tip görevlendirmelerde daha çok iş bilir kimseler tercih ediliyordu. Yine zeâmet erbabının ülkenin çeşitli yerlerinde kale tamiri gibi emirlere muhatap olmaları mümkündü ve bu vaziyet onların sahadaki işlerini terk ederek orduda bulunmalarını gerektiriyordu.⁴⁸ Böyle durumlarda ya da başka vesilelerle sefere katılmamanın zâimleri bir hayli endişeye sevk ettiği anlaşılmaktadır. 1702 tarihli bir kayda göre Mustafa isimindeki zâim, eski vezirlerden Hüseyin Paşa'nın sabık defterli adamlarındandı ve o sırada hem kendisi Bağdat seferine iştirak etmemiş hem de paşa seferde şehit olmuştu. Bu iki gelişmeden ötürü Mustafa zâimin zeâmetinin elinden alınması işten bile değildi ve kendisi bu endişeyle zeâmetinin korunması için talepte bulunmuştu (İE.TZ. 4/423). Ancak gerçekte zâimlerin bu gibi durumlardan endişe etmeleri gerekmiyordu. Zira sefer ve benzeri sebeplerle zeâmetinin başında bulunamayanlar için defterlerde ayrıca kayıtlar düşülüyor ve onlar gelinceye kadar kimsenin topraklara müdâhil olamayacağı derkenar ediliyordu.

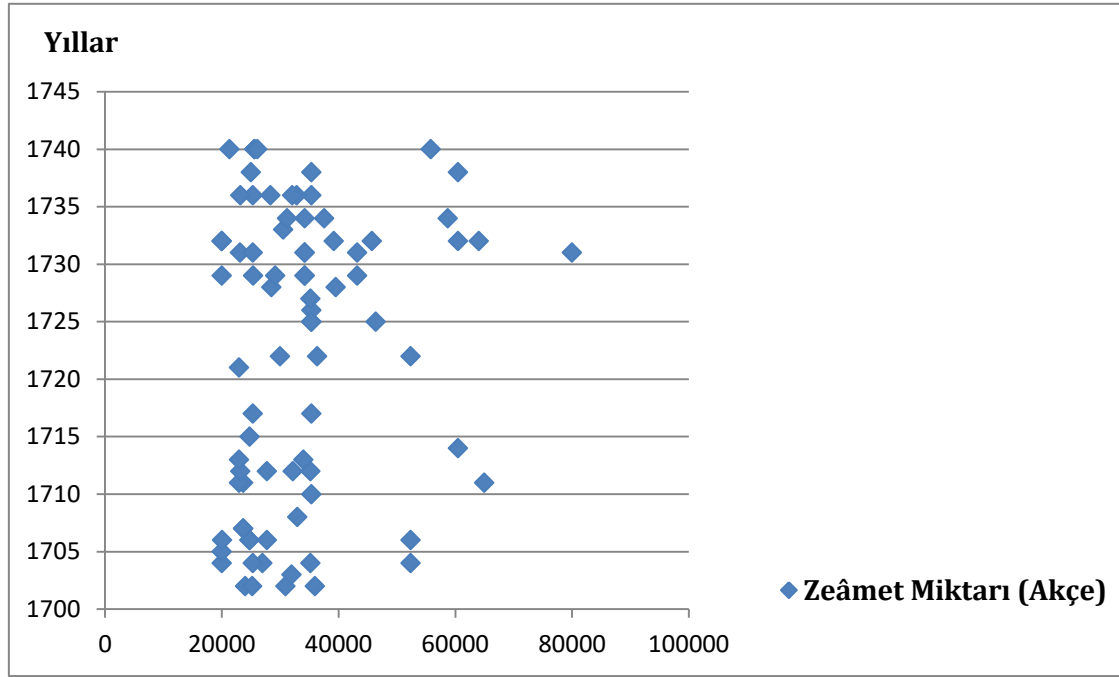
Bazı zâimlerin sefere bizatihi katılmak gibi ağır bir yükümlülükten kaçmak için kendilerini tekâüd sınıfına kaydettirmeye gayret etmelerinden kuşkusuz resmi makamlar haberdar olmaktadır. 1725 yılında bunun kesinlikle yasal olmadığı hatırlatılarak babalarından zeâmet kalan ancak *kılıca kâdir olmayan* küçükler ve hastalar ile yaşlılar hariç diğer kesimlerin mutlaka cebelileriyle bizzat sefere katılmaları (burada Tiflis'e gelmeleri) emredilmekteydi (AŞS 32, s. 9, Evâil-i Şaban 1134/17-26 Mayıs 1722). Revan Seferi sürerken seferlere katılan zâimlerin şehit olanlarının topraklarının evlatlarına verildiğine dair kayıt (AŞS 32, s. 18, Evâil-i Cemaziyelevvel 1137/16-25 Ocak 1725) ise aslında onlar için uygulanan teşvik ve teskin politikasının eseri idi. Seferden dönen gaziler ise kuşkusuz hayatlarını ortaya koymalarıyla birlikte eğer savaşta fayda sağladılarsa tımarlarını zeâmete çevirme ya da mevcut topraklarını büyütme hakkına sahiptiler. 1711 yılında seferdeki faydası sebebiyle Mehmed Çavuş'a Geldiklan Kafani köyü ve çevresinden (gayrîden) 20 bin Akçelik yeni topraklar bahşedilirken kendisi de sipahilikten zâimliğe geçmiş oluyordu (AŞS 26, s. 65, Evâil-i Safer 1123/21-30 Mart 1711).

Birer Girişimci Olarak Amasya'da Zâimler

Tımar sisteminde zâimlerin askeri rolleri kadar ekonomik yaşama katkıları da mühimdi. "Savaşta asker barışta rençper" sayılan grupları kontrol eden ve buradan elde

⁴⁸ Niş kalesi tamiri için gelen emre dair bk. AŞS 29, s. 80, Evahir-i Muharrem 1132/3-12 Aralık 1719. Azak kalesi tamiri emri için bk. MD 130/Hüküm No: 935-936, 20 Cemaziyelevvel 1134/8 Mart 1722.

edilen vergiler ile zirai hayatın üretim-tüketim düzenine katkıda bulunan zâimler bu manada birer “orta hâlli girişimci” idiler. Onların vergi tahsildarı gibi nispeten pasif rolleri olsa da emek sınıflarını kontrol etme hak ve ödevine sahip bulunmaları bahsedilen girişimci rollerini besleyen bir kanaldı. Bu bölüm Amasya’daki zeâmet erbabının iktisadi durumunu ele almaktadır. Bunun için yine Tablo 1 üzerinden gidilecek olursa; tabloda toplam 81 adet zeâmet miktarı görülmekte olup bunların bir kısmı mükerrer değerlerdir. Bu zeâmetler içinde en düşük değer 20 bin akçe iken en yüksek değer 80 bin akçe olarak tespit edilmiştir. Aşağıdaki grafik yıllara göre bu zeâmetlerin dağılımını göstermektedir.

Grafik 1: Amasya’da Toprakları Olan Zâimlerin Zeâmet Miktarları (1700-1740)

Grafik 1’de görüldüğü üzere Osmanlı merkezi idaresinin 1700-1740 yılları arasında Amasya’da görev yapan zâimlere tahsis ettiği toprakların değeri 20 bin ila 40 bin akçe arasında yoğunlaşmakta olup 81 adet zeâmetin ortalama değeri 34.221 akçedir. Divanın buradaki politikası da diğer alanlarda olduğu gibi zâimlerin güçlerinin orta düzeyde kalması yönündedir. Böylece zeâmet miktarlarının bilhassa has statüsüne ulaştırılarak kontrolden çıkmalarına fırsat verilmediği iddia edilebilir. Kuşkusuz burada zaimlerin dirliklerinin belli meblağlar arasında olması gerektiği hususu dile getirilebilir. Ancak Grafik 1’in verilerinin kahir ekseriyetinin 20 bin ila 40 bin akçe arasında yoğunlaştırılmış olması dikkate şayandır. Böylece zeâmetlerin mümkün olan yasal sınırlar içinde ama has statüsüne ulaşmayı engelleyecek kadar düşük oranlarda kalmasına özen gösterildiği söylenebilir. Bir başka ifadeyle yerelde kimseye ezilmeden toprağını idare etme gücüne ulaşmış zâimlerin ortaya çıkışına olanak sağlanırken; öte yandan adem-i merkeziyetçiliğin (yerinden yönetimin) etkisiyle başına buyruk büyük güç odaklarının yükselişinin mümkün olduğunca önü kesilmeye çalışılmış olmalıdır.

Buradaki veriler dikey karşılaştırma yapıldığında da anlamlı sonuçlar barındırmaktadır. Öyle ki 1520 yılında Amasya sancağında toplamda 9 adet zeâmet ortalamasının 28.109 akçe ve 1576 yılındaki 18 zeâmetin ortalamasının ise 22.944 akçe olduğu görülmektedir (Gürbüz, 1993, s. 146, 149). 18. yüzyılda ortalamaların bu iki yüzyıl öncesine göre sırasıyla % 21 ile % 49 oranında arttığı söylenebilir. Bu husus divanın, zeâmetlerin kontrolünü daha az kişiyle sağlama çabasının bir ürünü olabileceği gibi

merkezi otoritenin bir nebze güç kaybettiği için zeâmetleri eskisi gibi çok küçük parçalı olarak dağıtabilme iradesinde bir çözülme olabilir. Bunlardan ilki nispeten daha yüksek ihtimaldir. Zira incelenen bu iki süreçte sene başına kaydedilen zâim sayısının oldukça düştüğü yukarıda ifade edilmişti. Aynı süreçte zeâmet miktarları artarken zâim sayısındaki azalma devletin daha büyük zeâmetleri daha az kişi ile idare edebilme çabasıyla alakalı olabilir. Böylece yerelde daha az kişiyle muhatap olunarak zaten bir hayli dinamik ve karmaşık yapıya sahip olan zeâmet sisteminin bu şekilde daha iyi idare edileceği düşünülmüş gibidir. Özellikle 1730 yılı sonrasında 60 bin akçeden yüksek zeâmetlerin önceki yıllara nispeten daha fazla verilmiş olması bu savı desteklemekle birlikte yeni ve başka çalışmalarla bu iddiaların desteklenmesine ihtiyaç olduğu ifade edilmelidir.

Tablo 1'de listelenen zeâmet meblağlarını; vefat veya başka sebeplerle boşalanların kılıç kısmının kalması sebebiyle küçülenler; sabit kalanlar ve fayda gösterenler, talep edenler ya da değişim (mübadele) yapanlar nedeniyle miktarı artanlar şeklinde kategorize etmek mümkündür. Burada bilhassa yıllar içinde sabit kalan zeâmetlerin sahiplerinin akçenin değerindeki düşüştü ve enflasyonist gelişmelerden etkilenerek reel olarak küçülmüş oldukları düşünülebilir. Ancak incelenen süreçte finansal bakımdan yıkıcı zorluklar yaşanmadığı için uzun süreli sabit değerlerle atanan zâimlerin mali bakımdan çok bunaldığı söylenemez. Henüz kuruşun tam olarak piyasalarda hâkim olmaya başlamaması nedeniyle zeâmet tahsislerinin akçe üzerinden verilmeye devam ettiği görülse de, Pamuk'un araştırmalarının da ortaya koyduğu üzere 18. yüzyılın ilk yarısında kuruşun değeri pek değişmediğinden (2003, s. 163) ve fiyatlar da görece durağan seyrettiğinden (2004, s. 455-456) bu süreçte zeâmet değerlerinin değişmemesi zâimler açısından pek olumsuz sayılamaz.

Listelenen zeâmetler yıl bazında değerlendirildiğinde ise savaş süreçlerinin tımar sistemi üzerindeki etkisi görülebilmektedir. Lale Devri'nin (1718-1730) beraberinde getirdiği sakin döneme kıyasla I. Mahmud'un tahta geçişiyle beraber (cülus sürecindeki faaliyetlerle birlikte) ilk kez zeâmet verilme, zeâmetlerin el değiştirmesi ve meblağ artışları kayıtlarının yoğunlaştığı net bir şekilde izlenebilmektedir. Bu hareketlilik savaş süreçlerinin tımar sistemi üzerindeki etkisini yansıtırken aslında harp dönemlerinin herkes için olumsuz etkilerinin olmadığı şeklinde de yorumlanabilir. Birileri için savaşlar sebebiyle yaşanan zeâmet kayıpları başkaları için yeni zâim adaylığı ya da zeâmetlerini büyütme şansı vermiştir. Dahası şehit olan ya da bir şekilde tımarından vazgeçen kişilerin arazilerinin boş kalmadan hemen taliplerine verilmesi de sistemin girişimci nazarındaki değerinin korunduğuna işaret etmektedir.

Zâimlerin 18. yüzyıldaki mali durumlarını anlamaya çalışırken topraklardan vazgeçme (*kasr-ı yed*) örneklerinin incelenmesi de bu konuda anlamlı bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Daha çok sefere çağrılma ihtimalinden çekinenlerin bu dönemde zeâmetlerini terk ettikleri zaten resmi anlatımda yer almaktaydı (Râşid Mehmed Efendi, 2013, s. 906). Ancak Tabloda sadece 6 tane kayıta böyle bir terkten bahsedildiği görülmektedir. Bu durum her ne kadar yaygın görüş, "tımar sisteminin çoktan çökmüş olduğu" şeklinde olsa da gerçekte merkez ya da taşradaki güç odaklarının çoğunun tımar sisteminden vazgeçmek gibi bir niyetlerinin olmadığını, hatta olamayacağını göstermektedir. Ayrıca zâimlerin birbirleriyle zeâmet değişimlerine müsaade edilmesi girişimci ruhlara verilen fırsat olarak değerlendirilebilir. Tabloda çeşitli örnekleri görüldüğü üzere kimisi el değiştiren zeâmet arazilerinde meblağ eşitliği aranmıyor; zâimlerin sefere katılmaları ve işleyen üretim sistemine zarar vermemeleri daha fazla önemseniyordu. Dahası çoğu el değiştirmelerin ancak eski sahiplerinin vefatıyla gerçekleşmiş olması zâimlerin gelirlerinden memnuniyetleri ile de alakalı olmalıydı. Kimi zâimlerin ise zematlerinden vaz geçme örneklerinde olduğu gibi gelirlerinden, yerel

idarecilerden ya da arazilerinin verimlerinden memnun kalmadıkları durumlarda zaimlikten vazgeçmeleri de söz konusu olabiliyordu.

İncelenen dönemde zeâmet toprakları içinde Amasya'da da arazileri bulunan zâimlerin mali güçlerini yaygınlaştırma çabasında olmaları şaşkıncı değildir. Zira kimi zeâmetlerin aslında birer iltizam tahvili şeklinde hazırlandığı zâimlerin de birer mültezim gibi haklar elde ettiklerine dair ipuçları burada bir kez daha anlam kazanmaktadır. Bu hususta Sivas ve Amasya'da zeâmet toprakları olan ve tabloda da yer alan Dergâh-ı Muallâ Çavuşu Mehmed'in zeâmeti yakından incelenmeyi hak etmektedir. Mehmed Çavuş'un toplamda 64.909 Akçelik zeâmeti içinde Sivas ve Amasya'nın bazı köylerindeki arazilerden başka Niksar, Samsun, Ünye, Bafra ve Terme'nin köyleri ile Sonisa ve Tokat'ta ipek hasılatı da yer almaktaydı. Selatin vakıfları dışındaki köylerden elde edilen *hariri* önce tüccar topluyor sonra da ondan zâim ösrünü tahsil ediyordu. Açılacak yeni tezgâhlar da tımar sahibinin izniyle olmaktadır. Muhtemelen açılan her tezgâh da belli bir vergilendirmeye tabi tutuluyor böylece bu üç farklı kaynaklı bu gelire (ki yıllık 1500 akçe etmektedir) zâimin gelirleri çeşitlenerek artırılmış oluyordu. Buna 5 bin akçeli Samsun, Ünye, Bafra ve Terme'nin köylerindeki ipek gelirleri eklenmekteydi (AŞS 26, s. 30-31, Evahir-i Şaban 1123/4-13 Kasım 1711). Böylece girişimci ruhlarını beslemek isteyen zaimlere bu konuda fırsatlar da verilmiş oluyordu.

Amasya'da Zâimlerin Faili veya Mağduru Olduğu Sorunlar

Osmanlı taşrasında orta büyüklükteki toprakların mutasarrıfları ve savaşların vazgeçilmez neferleri olarak zâimlerin sosyal, askeri ve ekonomik hâllerine dair 18. yüzyıl Amasya'sından elde edilen bulgular sıralandı. Zâimlerin gerçek hayatta yaşadıkları ya da yaşattıkları problemlerin sebepleri, içeriği ve sonuçları da onların incelenen dönemdeki vaziyetlerini anlamada yardımcı olacaktır. Bu çerçevede zâimlerin (ve tımarlı sipahilerin) rutin işlerini nasıl yürütmeleri gerektiğine ve muhatap oldukları meseleler ile bunların yaşanmaması için alınacak tedbirlere ilişkin 36 Numaralı Amasya şer'iyeye sicilinin 46 ile 50. sayfalarını işgal eden oldukça detaylı bir ferman öğretici niteliktedir. Sultan I. Mahmud'un 27 Şaban 1144 (24 Şubat 1732) tarihli fermanı, bir nevi Patrona İsyanı (1730) sonrasında yeniden toparlanma ve bozulan dengeleri tekrar sağlama çabasının toprak düzenindeki yansıması olarak değerlendirilebilir. Öncelikle o dönemlerde zeâmet ve tımar sahiplerinin, dönem vakanüvistinde de yer aldığı üzere (Râşid Mehmed Efendi, 2013, s. 993) öteden beri Vidin ve Niş kalelerinin yapım ve onarım işleriyle uğraştıkları veya İran seferlerinde buldukları için topraklarının başında olamamaları yüzünden "perişan" hâlde oldukları kabul edilmekte; bu zor dönemde başka sebeplerle de aksaklıkların çoğaldığı zeâmet işlerinin artık rayına oturması için gerekli hukuki düzenlemelerin yapılacağı dile getirilmektedir. Fermana önemli bir başka sorun olarak alaybeylerinin ehil olmayan kimselerden seçilmekte olduğu belirtilerek; rica, maddi güç ve rüşvet gibi etkenlerle bu görevlerin liyakati olmayan kişilere verildiği ifade edilmektedir. "Bunlar da zaten 2-3 ayda bir azlolanmaktadırlar" denilen ehliyetsiz kişilerin atanması eleştirilmekte ve uzun süredir Osmanlı devlet kademelerinde meritokrasiden uzaklaşma örneklerinden birini bizzat resmi ağızlar haber vermektedir. Ayrıca vezirler, alaybeyleri, ayanlar ve kimi devlet ricali, taşradaki adem-i merkeziyetçiliğe evrilen ortamı da değerlendirerek, hak etmedikleri tımar ve zeâmetleri kendi uhdelerinde toplamaktaydılar. Fermana göre benzer sıkıntılar sefere çağırılma vaktinde de yaşanmakta ve pek çok kimse "alaybeyinin bayrağı altında toplanmamaktaydı". Şaşkıncı olmayacak şekilde aynı anlatım vak'anüvis kayıtlarında da görülmekteydi (Râşid Mehmed Efendi, 2013, s. 508).

Ayrıntılı dökümü günümüze kadar ulaşan fermana yaşanan sorunlara dair çeşitli çözüm yolları da dile getirilmiştir. Bu hususta öncelikle kadim hukuki ve mali ilkelerin eksiksiz yerine getirilmesi isteniyordu. Sultanın (aslında merkez maliye bürokratlarının) bu manada ilk dikkat çektikleri husus liyakat usulünün derhâl yeniden hayat bulmasının

sağlanmasıydı. Bu maksatla tımar ve zeâmetlerin hak eden kimselere alaybeyi arzı ve kadı/naipilerin onaylarıyla birlikte verilmesi gerektiği belirtiliyordu. Sancağında sakin olmayan zâimlerden ise iki sene içinde geri dönerek asıl zeâmetlerinin bulunduğu (burada Amasya'da diye anlamak mümkündür) yerlerde meskûn olmaları isteniyordu. Bu süre içinde aileleri ve cebelilerini de sürekli sakin olacakları yere getirmeleri gerekiyordu. Böylece yer değiştirmek durumunda kalacak zâimler için ayrılacakları yerdeki topraklarını başkaları ile mübadele etmelerine izin veriliyordu.

Yine fermanla özellikle üzerinde durulan hususlar olarak sefere gelmeyenlerden kesinlikle topraklarının alınması emrediliyordu. Ayrıca bir şekilde zeâmetten ayrılanların ya da gediği bir şekilde boşta kalmış olanların bıraktıkları kısımların öncelikle oğullarına verilmesi tekrar hatırlatılıyordu. Zâimlerin boşalttığı arazilerin reyaya verilmesinin istenmediği de aynı fermanla dile getirilmiştir. Bu ise zeâmetlerin dağıtımında "orta hâlli" girişimcilerin hedef kitle olduğunu göstermesi bakımından oldukça anlamlı bir ilkeydi. Fermanla bahsedildiği ve bu çalışmada örnekleri yer aldığı üzere zeâmetlerinden vazgeçenler de oluyordu ki bunlara karşı ise, suiistimale kapı açılmamak gayesiyle olsa gerek kesinlikle bir daha zeâmet verilmemesi gerektiği ilan edilmiştir. Fermanın tehdit kısmının "mugayir hareket edenin başı kesilsin" şeklinde bitirilmesi sistemin yeniden rayına oturması için gösterilen ciddiyeti yansıtıyordu.

Osmanlı merkezi idaresinin genel hukuki düzenlemeleri bu şekilde olsa da zâimlerin gündelik hayatta karşılaştıkları hukuki meseleler farklı olabilmekteydi. Bu manada zâimlerin sorunlarına ilişkin gerçek örnekler tespit etmek bu etkin zümrenin Amasya özelinde geçmişine dair yeni bilgilerin izlerini sürmek açısından faydalı olacaktır. Zâimler kendi zeâmetlerine dair hususlarda yerelde sadece alaybeylerine karşı sorumlu olmalarına rağmen 1729 yılında Amasyalı zâimler ve tımar sahipleri, kethüdayerleri ve yeniçeri serdarlarını kastederek, işlerine karıştıklarına dair şikâyetle bulunmuşlardır (AŞS 36, s. 45, Evail-i Rebiülevvel 1142/24 Eylül-3 Ekim 1729). Bir nevi özerklik gibi sayılabilecek olan bu uygulama aslında mahkemelere gelmeden önce işlerin hâll edilmesi açısından faydalıydı. Ayrıca daha önce ifade edildiği üzere devlet, haksızlıkları ya da karışıklıkları önlemek için hükümler yanına derkenarlar düşerek seferden gelinceye kadar zâimlerin zeâmetlerinin korunmasını sağlamaya çalışıyordu. Zâimlerden İbrahim'in Revan seferine katılmadığı iddiasıyla toprakları elinden alındığında derhâl bu iddianın asılsız olduğunu ortaya koyarak Veli ismindeki zâimden arazilerini alması (DFE.RZ.d., 1018, s. 89, 98, 29 Zilhicce 1143/5 Temmuz 1731) sistemin işleyişinde sefer zamanlarında bile gösterilen hassasiyeti ortaya koymaktaydı.

Zeâmet sahiplerinin toprakları gerek rakipleri gerekse diğer görevliler ya da halk tarafından dikkatle takip ediliyor; açıkça görülen hukuksuzluklar mahkemelere taşınıyordu. 39.567 akçe tımara sahip olan Dergâh-ı Muallâ çavuşlarından Ahmed'in elinde birden fazla (*mükerrer*) kılıç arazisi olduğu ihbarla ortaya çıkınca bunun adil olmadığı yönünde karar alınması da gecikmemiştir (AŞS 35, s. 41, 15 Şevval 1143/23 Nisan 1731). Ayrıca zaimlerin yaşadıkları ve kendi nüfuzları ile üstesinden gelemedikleri kimi sorunları mahkemelere taşınmaları, onların, çok güçlü ekâbir kesimi olamayacaklarına işaret eder. Daha önce kendisinden bahsedilen Dergâh-ı Muallâ Çavuşu zâim Mehmed'in ipek gelirlerini tahsil ederken köylülerin öşürlerini kendisine vermek yerine voyvodalara ödemeye çalışmaları bu iki yerel güç sahibini karşı karşıya getirmiş; zâim Mehmed ise hukuki yola başvurarak hakkını aramayı tercih etmişti (AŞS 26, s. 30-31, Evahir-i Şaban 1120/4- 13 Kasım 1708). Yine Dergâh-ı Muallâ müteferrikası Mustafa zâimin Veli ismindeki tımarlı sipahi ile bazı vergilerin toplaması sürecindeki çatışmaları (MD 118/Hüküm: 457, 10 Şaban 1123/23 Eylül 1711), Mustafa zâimin yeterli bir güce erişemediği şeklinde de yorumlanabilir. Kedeğra ve Canık'te arazileri olan Zâim Yahya'nın da bazı köylerdeki çiftçilerin beşte bir aynı öşürlerini vermemeleri üzerine resmi makamlara bunu bildirerek

çözüm arayışına girmesi (AŞS 32, s. 48, Evâil-i Recep 1134/16-25 Ocak 1722) bu toprak mutasarrıflarının nüfuzlarının her yere yetmediğinin deliliydi. Elbette zâimlerin hukukun üstünlüğüne güvenerek mahkemede çözüm arayışı daha uygun bir davranıştır. Ancak aksi olsaydı ve devrin adem-i merkezîyetçi şartları içinde zâimler resmi unvanlarını ve nüfuzlarını kullanarak cebri yollara meyletselerdi bu eşine az rastlanan gelişmelerden olmazdı.

Zâimleri bu şekilde rahatsız eden kesimlerin kimler olabileceğine dair ihtilaf kayıtları rehberlik etmektedir. Örneğin Amasya'daki zâimlerden Mehmed, 1734 yılında mahkemeye başvurarak, serbest tımarı olmasına rağmen vergilerini toplarken kendisine engel çıkaranlar olarak mirimirân, mirlivâ, mütesellim ve voyvodaların olduğunu haber vermiştir (AŞS 37, s. 139, Evail-i Zilkade 1146/5 Nisan 1734). Yine aynı kayıтта diğer potansiyel tehdit olabilecek kişiler arasında subaşı, alaybeyi, çeribaşı, sürücü, emin, âmil, nâzır, muhassıllar ve elbette diğer rakipler olarak zâimlerin olabileceği belirtilerek onların da zeâmet sahiplerini rahatsız edemeyecekleri hatırlatılıyor; aslında toprak sahiplerinin ne derece zor bir ortamda mali ve askeri işleri yürüttükleri de böylece açıkça ifade edilmiş oluyordu. Bir başka belgeden anlaşıldığına göre bu listeye voyvodaların ve mabeyn mahsuldarlarının⁴⁹ eklenmesi gerekmektedir. Öyle ki 1733 yılında Amasyadaki zâim ve tımarlı sipahiler Divân-ı Hümâyün'a arzuhâl sunarak kendilerinden haksız vergiler toplayan mabeyn mahsuldarı mültezim ile onu atayan Tokat voyvodasını şikâyet etmişlerdi (AŞS 38, s. 109, Evasıt-ı Cemaziyelahir 1146/19-28 Kasım 1733). Reayanın mahsullerinin öşürleri belli olup peşin ödenirken ya da sonraya bırakıldığında (varislere intikal ettiğinde) kimsenin buna müdahale etmeyeceği kanunen yeniden belirlenerek yereldeki bu önemli mensuplar hukuken koruma altına alınmaktaydılar. Mabeyncilerin bu ödemelerle alakasının olmadığı ihtaren hatırlatılıyor; eğer böyle haksız öşürler toplandı ise mutlaka sahiplerine geri ödenmesi gerektiği belirtiliyordu.

Arşiv kayıtlarına yansıyan münferit başka örnekler zâimlerin sorunları ve bunlara dair çözümlere ilişkin ilginç veriler barındırmaktadır. Listede ismi geçen ve 35.350 Akçelik zeâmeti bulunan zâimlerden İbrahim, 10 Ramazan 1142 (29 Mart 1730) tarihli bir kayda göre müşterekleri ile arasında malikâne hisselerinin paylaşımı konusunda anlaşmazlık yaşadığında o da hakkını aramak için mahkemeye başvuranlardan olmuştu. İbrahim, Amasya'da Kocakayası nahiyesine bağlı Balıklısu köyündeki *hisselerinin müşterekleri* diye tarif edilen ve malikâne- divânî sistemi içinde olduğu anlaşılan köylerin gelirlerinin toplanması sırasında kendisinin haklarına müdahale edildiği iddiasıyla kanuni yola müracaat etmişti. Bu iddia hemen kabul edilmemiş, İcmal ve Mufasssal Ruznamçe defterlerine bakılmak suretiyle ayrıntılı bir döküm çıkarılarak Amasya kadısı ile Sivas müteselliminin bu kayıtlara göre hüküm vermeleri istenmiştir (MD 137/Hüküm No: 175, 10 Ramazan 1142/29 Mart 1730). Böylece zâim de olsalar kimsenin hukuk karşısında ayrıcalığı olmayacağı belirtilirken; diğer yandan zeâmet sahiplerinin hakları korunmuştur. Kedeğra'da zeâmeti olan ve yine listede ismi geçen İsmail Çavuş ise Hızır Paşa Medresesi müderrisi ile ihtilaf yaşamış; Kedeğra nahiyesinde Kuyucak isimli köy iki baştan (malikâne- divânî olarak) organize edilmişken, (ismi okunamayan) müderris malikâne hissesinin alanını genişletmeye çalışınca bu ihtilaf mahkemeye kadar taşınmıştır (MD 137/Hüküm No: 537, 12 Zilhice 1142/15 Temmuz 1730). Her iki tarafın da askerî zümresinden olması konuyu daha hassas hâle getirmiş olmalıdır. Yine ayrıntılı defterler incelenerek bahsi geçen köyün malikâne ve divânî hisseleri miktarları belirtilerek

⁴⁹ Mabeyn mahsulü görevindeki şahıslar, tımarlı sipahiler arasında yaşanan adi olaylardan dolayı toplanan *cürm* vergilerini tahsil eden kişilerdir (Erdoğan, 1998). Amasya'yı da kapsayacak şekilde Sivas eyaleti örneklerinde ise çocuksuz vefat eden tımarlı sipahiler ve zâimlerin mahsullerini toplama hakkının iltizam olarak mabeyn mukataası kapsamında sadece Tokat voyvodalarına verildiği belirtilmektedir (bk. AŞS 39, s. 138, 9 Cemaziyelahir 1149/15 Ekim 1736).

buradaki kayıtların dışına çıkılmayacağı taraflara ilan edilmiştir. Bir başka örnekte ise; Sivas ve Amasya'daki arazilerde toplamda 80 bin Akçelik zeâmeti olan Süleyman ismindeki zâim İran seferlerinde bulunduğu sırada, Seyyid Hasan ismindeki bir başkası onun zeâmeti topraklarına müdahale etmişti (AE.SMHD.I., 125/9136, 24 Şaban 1143/4 Mart 1731). Kendisi seferde iken zeâmetinin bazı topraklarını Seyyid Hasan adında bir başkası üzerine aldirarak kanun dışına çıkmıştı. Ancak zâim Süleyman derhâl bu hususu kanunen düzelttirmiştir. Benzer şekilde Elhac Osman ismindeki bir şahıs o sıralarda Sivas ve Amasya'da 60.500 Akçelik zematı olan "Dergâh-ı Âli çavuşlarından Yusuf vefat etti" diyerek onun boş kalmış zeâmetini kendi üstüne kaydettirmiştir (TK.GM.d., 842, s. 125-126, 29 Zilhicce 1143/5 Temmuz 1731). Yusuf ise ortaya çıkarak kesinlikle böyle bir şey olmadığını, kendisinin tımarının haksız yere Osman tarafından üzerine kaydettirildiğini anlatınca (TK.GM.d., 842, s. 128, 29 Zilhicce 1143/5 Temmuz 1731) zeâmet asıl sahibine iade edilmişti. Zâim Yusuf'un hikâyesi aslında zâimlerin zeâmetleri kapsamındaki köylerin, bağların, çiftliklerin ve benzeri ünitelerin pek çok parçaya ayrılarak kendilerine teslim edildiğinde yaşadıkları zorlukları da barındırmaktaydı. Öyle ki Sivas ve Amasya sancaklarında büyükçe bir üniteyi yöneten Yusuf Çavuş, 1714 yılında üç aylık izin alarak ancak köylerini yoklayabilmişti (AE.SAMD.III, 166/16244, 2 Cemaziyelevvel 1126/16 Mayıs 1714). Hem toprakların birbirinden uzak olması hem de kendisinin divandaki görevi nedeniyle başkentte kalması zeâmetini idare etmekte hayli zorlanmasına neden olmakta hatta bahsedildiği üzere neredeyse zeâmetini kaybetme tehlikesi bile yaşamaktaydı.

Sonuç

Tımar sistemi, tarihin en güçlü imparatorlukları arasında sayılan Osmanlı imparatorluğunun Yeni Çağ sürecinde ekonomik ve askeri yapısının en sağlam dayanakları arasında yer edinmişti. Sistemin aktörlerinden zeâmet sahipleri, bu köklü yapı içinde bir hayli etkin yere sahipti. Bu çalışmada 1700-1740 yılları arasında zâimlik yapmış olan ve Amasya sancağında da toprakları bulunan şahıslar odak noktası seçilerek hem sistemin hem de bu aktörlerin tarihine dair veriler değerlendirildi. Öncelikle görüldü ki araştırılan bu süreçte zâimlerin önemli bir kısmı (% 39,3) ordu mensubu çavuşlar ve müteferrikalardan oluşmaktaydı. Bu veriye dayanarak Amasya'da da toprakları olan zeâmet sahiplerinin hatırı sayılır bölümünün statü bakımından pek güçlü yerel aktörler olarak görünmedikleri söylenebilir. Her 10 zâimden 4'ünün köken bakımından "memur" olması ve merkezden atanmaları bir bakıma mültezimler gibi organize edildiklerine işaret etmektedir. Her ne kadar mültezimler birer yerel nüfuz sahibi ayan adayları gibi görülebilecek olsa da buradaki iltizam benzerliğini emanet usulüyle dağıtılan iltizamlara benzetmek daha uygun olacaktır. Böylece taşradaki orta seviyedeki toprak gelirleri merkezi hükümet tarafından özenli bir şekilde elde tutulmuştur. Diğer bir ifadeyle tespit edilen zeâmetlerde seyid, ağa, müderris ya da kadı gibi yerel ekâbir adaylarının ya hiç yer almaması ya da çok sınırlı kalması yerelde sivil nüfuz sahibi şahısların aynı zamanda birer güçlü zâimler olarak ortaya çıkmasının istenmediği şeklinde yorumlanabilir.

İsmi dışında betimleyici başka bir bilgiye ulaşılamayan kişilerin tüm zâimler içindeki oranı % 52,4 olarak tespit edilmiştir. Düşük bir ihtimal olsa da, bu kişilerin tümü "sivil kökenli reaya" diye kabul edilirse, bu durumda zâimler içinde yerli halkın önemli bir payının bulunduğu kabul edilmiş olacaktır. Böyle olsa bile zâimlik müessesesinin devlet kontrolünde olmasını sağlayan sınırlayıcı önlemler onlar için de geçerli olduğundan zâimler sivil ya da resmi hüviyetli kimseler olmalarına bakmaksızın ciddi oranda devlet kontrolü altında görev yapmışlardır. Tüm bunlar neticesinde Osmanlı merkezi idaresinin 18. yüzyılın ilk yarısında taşrada toprak varlığı üzerindeki tahakkümünün hâlâ çok güçlü olduğu söylenebilir. Bu nedenle söz konusu süreç için sıkça dillendirilen adem-i merkezîyetçiliğin güçlendiği yönündeki iddiaların yeniden gözden geçirilmesi gerekebilir.

En azından merkezi hükümetin toprak üzerindeki gücünün 18. yüzyılda Anadolu kentlerindeki etkisinin sanıldığından daha fazla olduğu iddia edilebilir. Bununla birlikte zeâmetlerin kılıç kısımlarının evlatlara nakledilmesi hakkının sürdürülmesi; bazı örneklerde zeâmetlerin evlatlara naklinde “tümüyle nakil” yönteminin işletilmesi; değişim ya da ekleme yöntemi ile zeâmetinin miktarını artırmak isteyenlere fırsat verilmesi gibi gelişmeler ise bir toprak soylusu olmak isteyen kişiler için, bahsedilen engelleri bir nebze yumuşatan uygulamalar olarak zikredilmelidir. Dolayısıyla kökenleri ile alakalı verilerinden hareketle, imparatorluk merkezi idaresinin Amasya’daki zâimleri kendi kontrolünde bir “orta sınıf” olarak organize etmeye çaba gösteren bir politika izlediği söylenebilir.

Osmanlı merkezi idaresinin toprak düzeni üzerindeki etkin kontrolü sadece zâimlerin kimliğinde değil dağıtılan zeâmetlerin değerlerinde de görülebilmektedir. İncelenen 81 adet zeâmet kaydının ortalaması yaklaşık 35 bin akçe civarındadır ki bu da zeâmetlerin hassa statüsüne doğru değişimine müsaade edilmediğine işaret etmektedir. Zâimlerin vefatında kılıç kısımlarının oğullarına devredilmesi ilkesinin böyle bir sonucun görülmesinde etkisi vardır. Bu politikanın diğer yüzünde ise zâimlerin çok da güç kaybına uğramasının istenmemesi anlayışı yatıyor olmalıdır. Bu cephede de toprakların iyice küçülerek tımar seviyesine düşmemesi çabası görülmektedir. Böylece zâimler ne devlete başkaldıracak birer yerel güç kaynağı olacaklar ne de toplumsal statü ve nüfuz bakımından mevcut yerel unsurlar tarafından ezilmeyeceklerdi. Ayrıca dikey karşılaştırmalar neticesinde Amasya’da hizmet eden zâimlerin zaman içinde topraklarının ortalama değerinin büyüdüğü ve zâim sayısının bilhassa 16. yüzyıla oranla oldukça azaldığı görülmüştür. Buna istinaden divanın daha büyük zeâmetleri daha az kişiyle idare etme gayreti içinde olduğu iddia edilebilir. İncelenen çağda tımar sisteminin hâlâ canlı bir şekilde taşra ekonomisinin ve ordu kaynaklarının bel kemiği olmaya devam ettiği görülmektedir. Ancak kimi zâimlerin zeâmetlerinden kendi istekleriyle vazgeçmeleri örneklerine dayanarak, çeşitli askeri ve mali yükümlülükler, sosyal problemler ile tarım düzeninin finansal zorlukları karşısında Amasya’daki bazı zeâmetlerin gözden düştüğü söylenebilir. Bununla beraber kimi zâimlerin verimsiz arazileri bulunduğunu belirterek başka yerlerde boş kalmış arazileri zeâmetleri içine katmaya çalışmaları ve devletin de bu isteklerin hemen tamamını kabul etmesi anlamlı birer girişimcilik örneği ve bunlara sağlanan resmi destekler olarak sayılabilir. 18. yüzyılın ilk yarısında Doğu, Batı ve Kuzeyde yapılan askeri mücadeleler de Amasya’da toprakları olan zâimlerin birer yerel güç odağı hâline gelmelerine engel olmuştur. Onların kalelerin tamirinden cephede bizatihi yer almalarına kadar ordudaki görevleri, sermaye sahipleri ve yerel otorite kaynakları hâline gelmeleri önünde engel teşkil etmiştir. Ancak seferlerin Amasya’daki zeâmet sahiplerine her bakımdan olumsuz etkisi olmamıştır. Orduda fayda gösteren kişiler topraklarını büyütme şansını yakalarken sahipsiz kalan zeâmetler başkalarına devredilmiştir. Amasya’daki zâimlerin gerek kendi aralarında gerekse diğer kesimlerle olan hukuki mücadeleleri kayıtlara sıklıkla yansımış; bilhassa boş kalmış arazilere sahip olma noktasında çatıştıkları görülmüştür. Söz konusu ihtilaflar her türlü zorluklara rağmen zeâmet elde etme noktasındaki rekabeti ve sistemin orta hâlli Osmanlılar nazarındaki değerine işaret etmektedir. Dışarıdan yapılan müdahalelerde ise failerin zâimlerden daha nüfuzlu kimseler olduğu ortaya çıkarken; daha çok vergilerin tahsilinde zorluklarla karşılaşan Amasya’daki zâimler çözüm için, sınırlı olduğu görülen nüfuzlarını kullanmak yerine daha sağlam olan yolu tercih etmişler ve Divân-ı Hümâyun kararlarında ya da mahkemelerde haklarını aramışlardır. Son tahlilde gerek kapsayıcı hukuki düzenlemeler gerekse mahkemelerde yaşanan gerçek hukuki ihtilaflar, en azından Amasya ve çevresinde zeâmet sahibi olan şahısların orta hâlli Osmanlılar arasında sayılabileceklerine dair hukuk tarihi cephesinden veriler olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- AÇIKEL, A. (2018). "1722-23'te Sivas Eyaletinde Cebelü Bedeli Uygulaması". *SBAD Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. XIII/2: 113-140.
- AFYONCU, E. (2013). "Zeâmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XLIV: 162-164.
- BARKAN, Ö. L. (1980). *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- BARKAN, Ö. L. (1979). "Timar". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XII/1: 286-333.
- BELDICEANU, N. (1985). *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar*. Ankara: Teori Yayınları.
- CEZAR, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.dan Tanzimat'a Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- CİN, H. (1978). *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*. Ankara: Yenigün Matbaası.
- ÇAKIR, B. (2003). *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI. XVIII. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ERDOĞRU, M. A. (1988). "Rodos Adası'nda 1711 yılında Timarlar ve Timarlılar". *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XIII: 25-49.
- FAROQHI, S. (2002). "Zi'âmet". *Encyclopaedia of Islam*. Leiden. XI: 495.
- GENÇ, M. (1995). "Esham". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XI: 376-380.
- GENÇ, M. (2000). "İltizam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XXII: 154-158.
- GÜRBÜZ, A. (1993). *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- GÜNEŞ, H. (2012). *Lale Devrinde Amasya*. Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları.
- ISSAWI, C. (1974). "The Ottoman Empire in the European Economy 1600-1914". *The Ottoman State and Its Place in World History*. (ed. Kemal Karpat). Leiden: 107-117.
- KARAMURSAL, Z. (1989). *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KASABA, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. (çev. Kudret Emiroğlu). İstanbul.
- MUSTAFA NURİ PAŞA (1992). *Netayic ül Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*. III-IV. (hızl. Neşet Çağatay). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- PAKALIN, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. III. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PAMUK, Ş. (2003). *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PAMUK, Ş. (2007). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları Seçme Eserler I*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- PAMUK, Ş. (2004). "Prices in the Ottoman Empire, 1469-1914". *International Journal of Middle East Studies*. XXXVI/3: 451-468.

- RÂŞİD MEHMED EFENDİ (2013). *Târîh-i Râşid ve Zeyli*. I-II. (hzl. Abdülkadir Özcan vd.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1981). "1683-1740 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hazie Gelir ve Gideri". *VIII. Türk Tarih Kongresi II. Ciltten Ayrı Basım*. Ankara: 1389-1406.
- SAHİLLİOĞLU, H. (1986). "Ze'âmet". *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul. XIII: 477-479.
- VAK'ANÜVİS SUBHÎ MEHMED EFENDİ (2007). *Subhî Tarihi Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*. (hzl. Mesut Aydın). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı/Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Perakende Evraklar (Dosya No/Gömlek No)

- BOA, AE.SAMD.III (Ali Emiri Ahmed III): 166/16244, 189/18338, 212 /20489.
- BOA, AE.SMHD.I (Ali Emiri Mahmud I): 125/9136.
- BOA, C. TZ (Cevdet Tımar): 21/1302, 17/824.
- BOA, HAT (Hatt-ı Hümayun): 1446/62.
- BOA, İE. AS. (İbnülemin Askeri): 79/7149, 84/7593.
- BOA, İE.TZ. (İbnülemin Tımar ve Zeamet): 4/423, 7/714.

Defterler

- BOA, A.{DFE.d. (Bab-ı Asafi Defterhane-i Amire Defterleri) Defter No: 272, s. 3.
- BOA, DFE.RZ.d. (Tımar Ruznamçe Defterleri) Defter No: 1317, s. 199; 1018/127.

AŞS (Amasya Şer'iyeye Sicili) (Defter No/Sayfa No)

- BOA, AŞS, 23/81-82.
- BOA, AŞS, 25/107.
- BOA, AŞS, 26/30-31.
- BOA, AŞS, 26/65.
- BOA, AŞS, 29/80.
- BOA, AŞS, 31/86.
- BOA, AŞS, 32/18, 48
- BOA, AŞS, 32/9, 48.
- BOA, AŞS, 33/2.
- BOA, AŞS, 35/41, 136.
- BOA, AŞS, 36/45, 87-89, 149.
- BOA, AŞS, 37/139.
- BOA, AŞS, 38/11, 109.
- BOA, AŞS, 39/138.

MD (Mühimme Defterleri) (Defter No/Hüküm No)

BOA, MD 116/748.

BOA, MD 118/457.

BOA, MD 130/935-936.

BOA, MD 131/13-14, 16.

BOA, MD 132/754.

BOA, MD 137/175.

BOA, MD 137/537.

TK.GM.d. (Tapu Tahrir Defterleri) (Defter No/ Sayfa No)

BOA, TK.GM.d., 651/12, 77, 106.

BOA, TK.GM.d., 657/32-33.

BOA, TK.GM.d., 665/118-119, 125, 129-130, 134.

BOA, TK.GM.d., 677/157.

BOA, TK.GM.d., 687/57, 66, 69, 73-74.

BOA, TK.GM.d., 693/36, 39, 95.

BOA, TK.GM.d., 703/129.

BOA, TK.GM.d., 715/25, 29, 34-36.

BOA, TK.GM.d., 720/23, 60.

BOA, TK.GM.d., 731/91.

BOA, TK.GM.d., 738/15, 22-23, 135-136.

BOA, TK.GM.d., 777/22-23.

BOA, TK.GM.d., 798/35, 40, 45.

BOA, TK.GM.d., 803/38.

BOA, TK.GM.d., 809/50-51.

BOA, TK.GM.d., 821/61, 77-78.

BOA, TK.GM.d., 827/49, 54, 70, 72.

BOA, TK.GM.d., 842/63-64, 74, 97-98, 125-126, 128.

BOA, TK.GM.d., 860/63-64, 69, 72, 91-92, 96.

BOA, TK.GM.d., 883/35, 43-44, 55-56.

BOA, TK.GM.d., 901/107, 113, 146, 148-149, 165-166, 170.

BOA, TK.GM.d., 914/51, 57.

BOA, TK.GM.d., 931/74, 76, 82, 87-88, 91, 93.